

ФАКТЧЕК ЯК ТРЕНД РОЗСЛІДУВАНЬ: МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Олександр Гороховський

checkregion-ua.info

ВПРОВАДЖЕННЯ ФАКТЧЕКІНГУ В РЕГІОНАХ

**ФАКТЧЕК ЯК ТРЕНД РОЗСЛІДУВАНЬ:
МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

ПРАКТИЧНИЙ ПОСІБНИК

Олександр Гороховський

TRANSITION
Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic

checkregion-ua.info
ВПРОВАДЖЕННЯ ФАКТЧЕКІНГУ В РЕГІОНАХ

AMO.CZ

Посібник виданий за підтримки Міністерства закордонних справ
Чеської Республіки та Emerging Donors Challenge Fund.
Чеська Республіка. 2018 рік

**ФАКТЧЕК ЯК ТРЕНД РОЗСЛІДУВАНЬ:
МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.
ПРАКТИЧНИЙ ПОСІБНИК.**

Друге доповнене видання.

Над посібником працювали:

Автор: Олександр Гороховський

Співавтор: Зденек Їрса

Редактор: Наталія Островська

Верстка: Зденка Плоцкова

Прага, KUFR 2018

ASSOCIATION FOR INTERNATIONAL AFFAIRS (AMO)

Žitná 608/27

CZ 110 00 Praha 1

Tel.: +420 224 813 460

info@amo.cz

www.amo.cz

© AMO, 2018

ISBN 978-80-87092-61-3 (print version)

ISBN 978-80-87092-62-0 (pdf version)

ЗМІСТ

Передмова.....	7
----------------	---

РОЗДІЛ 1 ФАКТЧЕК ЯК НОВИЙ ТРЕНД ЖУРНАЛІСТИКИ 9

1.1 Фактчек як тренд.....	11
1.2 Фактчек у Чехії. Міжнародний досвід	13

РОЗДІЛ 2 КОНЦЕПЦІЯ ФОРМАТУ ФАКТЧЕК 21

2.1 Структура матеріалу у форматі фактчек	23
2.2 Головні відмінності концепту фактчек.....	26
2.3 Вердикти фактчек	28
2.4 Фактчек — аналітика доступного формату	36
2.5 Різновиди фактчеку за змістом і спрямованістю.....	42
2.6 Різновиди фактчеку за формою	45
2.6.1 Фактчек-аналітика	46
2.6.2 Фактчек-бліц	48
2.6.3 Фактчек супер-бліц.....	49

РОЗДІЛ 3 ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТЧЕКУ 51

3.1 Публічна заява як основний об'єкт дослідження.....	53
3.2 Що перевіряє фактчек	56
3.3 Факт, фейк, фактоїд	59
3.4 Маніпуляція, популізм. Причини поширення. Типові ознаки .	64
3.5 Методи фактологічної маніпуляції	71

РОЗДІЛ 4 ДОКАЗОВА БАЗА..... 79

4.1	Побудова доказової бази. Уникнення помилок.....	81
4.2	Найбільш вживані методи доказів за концептом фактчек....	86
4.3	Способи спростування — деталізація та приклади	90
4.4	Робота з джерелами даних	94
4.5	Найбільш поширені помилки при роботі за концептом	98
4.6	Проблемні аспекти доказу тез. Систематизація. Способи оптимізації	103
4.7	Стилістика фактчек, формула заголовку.....	107

РОЗДІЛ 5 ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОДУКТИ ФАКТЧЕК 109

РОЗДІЛ 6 ДОДАТКИ 117

Додатки А.	Матриця концепту фактчек.....	119
Додатки Б.	Стилістичні особливості матеріалів фактчек.....	121
Додатки В.	Найбільш вживані першоджерела	125
Додатки Г.	Основні економічні поняття (класифікація, ознаки) .	133
Додатки Д.	Міжнародні ресурси для верифікації даних	141

ПЕРЕДМОВА

ЧОМУ САМЕ ФАКТЧЕК?

Фактчек, як тренд розслідувань, увійшов у вітчизняний медіа-простір досить стрімко. У першу чергу, це було пов'язано з хвилею антиукраїнської пропаганди, яка швидкими темпами наповнювала інформаційні потоки фейковими і відверто брехливими повідомленнями. Наші ЗМІ на той час виявились не готові протистояти такій масштабній, спланованій інформаційній війні. Тому без перебільшення можна сказати, що концепт фактчек, який взяли на озброєння професійні журналісти, став у найгостріший період форпостом контрпропагандистської «оборони».

Наступний крок просування фактчеку був логічний і закономірний — політичне та державно-чиновницьке середовище за роки безкарності та відсутності відповідальності за свою публічну риторику настільки звикло до словесних маніпуляцій, оголошення неправдивих перекручених фактів, публічних популістських заяв, що вважало це за норму. Більш того — чимало знакових персон політичного Олімпу навмисно будували свої передвиборчі гасла і риторику при подальшій діяльності у владній верхівці саме на платформі популізму і маніпуляцій навколо найгостріших соціальних тем. Роздаючи порожні обіцянки, не підкріплені розрахунками чи реальними планами дій, цей так званий політичний бомонд користувався необізнаністю великої кількості громадян країни в тонкощах тих чи інших сфер, вміло «грався» з суспільною думкою, настроями. Мета відома — розширити коло електоральних прихильників задля задоволення власних економічних і політичних амбіцій.

Тому, коли за дуже короткий час на українських медійних теренах з'явилося відразу декілька фактчек-ресурсів, їх фахівцям прийшлося зіткнутися з шаленим обсягом брехні та маніпуляцій у виступах політиків та чиновників. За перший рік роботи загалом фактчекерами цих платформ було проаналізовано до 1000 заяв можновладців. З них приблизно 55% виявились такими, що містили неправдиві факти і були марковані вердиктом «брехня», до 25% — «напівправа» і лише 20% — «права».

Красномовність статистики говорить сама за себе і спонукає тих, хто вже володіє методикою розслідувань у форматі фактчек, максимально поширювати його. Набутий досвід дозволив систематизувати і класифікувати головні аспекти фактчеку, виявив особливості, властиві саме українським медіа та політичному простору, що впливає на те, як використовувати новий тренд розслідувань.

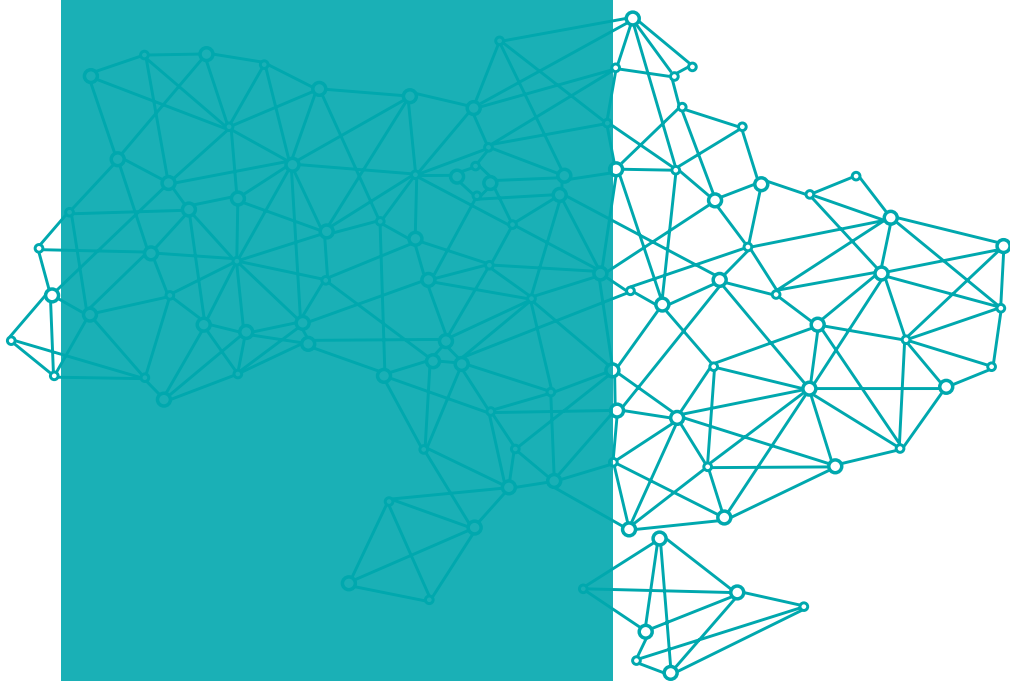
Цей посібник — своєрідна квінтесенція практики фактчек, під яку підведений теоретичний базис для більш глибокого засвоєння методів роботи концепту. Це лише перший крок для його максимального поширення і запровадження, а головне — розуміння потужності й самої суті. Фактчек — не соціальний майданчик для підвищення обізнаності громадян, як помилково вважають в певних колах. Так, він виконує ці функції, але вони не є головними.

У першу чергу фактчек — це потужний, дієвий інструмент викриття політичних маніпуляцій та фактичних спекуляцій на болючих соціальних темах, яскравий засіб демонстрації реальної компетенції політиків та чиновників, платформа для глибоких розслідувань, підкріплених фактами з відкритих джерел, що практично унеможлиблює звинувачення в заангажованості та суб'єктивності.

І, перефразовуючи пророчі слова Тараса Шевченка «борітеся і поборете», можна сказати — «викривайте і викриєте», користуючись концептом *фактчек* і його дієвими методами.

ФАКТЧЕК ЯК НОВИЙ ТРЕНД ЖУРНАЛІСТИКИ

РОЗДІЛ 1

1.1 ФАКТЧЕК ЯК ТРЕНД

Фактчек (від англ. fact checking — перевірка фактів, даних, відомостей) — формат журналістики розслідувань, що активно розвивається і поширюється в світовому медіа просторі останні півтора десятиліття. За відносно короткий проміжок часу фактчек з інструменту розслідувань перетворився на окремий медіа-тренд, який має свої оригінальні особливості, структуру, методологію. Спрямованість тренду/концепту на перевірку тих чи інших даних, дає підстави класифікувати його, як напрямок журналістики контролю.

Яскравим показником «самостійного життя» тренду є той факт, що на даний час у світі існує понад 120 медіа, які працюють виключно, як фактчек-ресурси. Кожне з них щоденно генерує таку кількість фактчек-розслідувань, яка дозволяє цим платформам конкурувати з медіа звичайного формату (новинні, аналітичні, спеціальної тематики та ін.), мати сталу аудиторію, набувати статусу експертного ЗМІ.

Для консолідації фактчек-ресурсів, підтримки їх діяльності (методологічної, фінансової) була створена Міжнародна мережа фактчекерів інституту Poynter. Штаб-квартира мережі знаходиться в США — країні, де найбільша кількість фактчек-медіа — понад 30.

Потужним поштовхом для розвитку фактчек-ресурсів стали сучасні цифрові технології, перехід великого обсягу баз даних, реєстрів, класифікацій, бібліотек, документообігу і т. д. у цифровий формат, розміщення їх у відкритому доступі. Завдяки цьому, пошук та перевірка значного обсягу інформації значно скоротилась у часі, розширилися та вдосконалилися самі інструменти перевірки та ідентифікації даних. Оволодіння ними не потребує глибинних спеціалізованих знань та суттєвих витрат часу.

Щодо України, то станом на поточний рік у вітчизняному медіа-просторі діяли наступні фактчекінгові платформи: «БезБрехні», VoxCheck, StopFake, «Дослівно», «Слово і діло». Деякі медіа, такі як DW Ukrainian, мають постійну фактчек-рубрику. Інші запускають аналогічний тематичний блок під певні знакові події, наприклад, вибори.

Серед країн пострадянського простору фактчекери мають свої платформи у Грузії (започаткували найперші понад п'ять років тому), Вірменії, Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Росії. Найближчі фактчек-сусіди з країн Східної Європи — Чехії, Польщі, Словаччині. Вони працюють під одним медіа-брендом Demagog, але з урахуванням місцевих особливостей.

Слід зазначити, що незважаючи на велику кількість фактчек-ресурсів у світі, використання журналістами-фактчекерами єдиних правил та принципів роботи, загальної методології фактчекінгу — у кожній країні такі медіа мають свої відмінності й особливості. На це впливають політичні, соціальні, культурні, ментальні, мовні фактори.

1.2 ФАКТЧЕК У ЧЕХІЇ. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

ФАКТЧЕКІНГ — ДОСЯГНЕННЯ ЕПОХИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Перевірка фактичних заяв політиків останні десять років стала визначним всесвітнім феноменом, який зрозуміло, не оминув і чеське суспільство. Це буде детальніше показано у наступних частинах, присвячених чеській моделі *фактчекінгу*.

Причин, чому перевірка фактичних заяв (fact-check) стає все більш популярною, можемо знайти відразу декілька, але основною буде, швидше за все, потреба людей опрацювати якимось чином ту кількість інформації, яка щодня надходить із класичних медіа, соціальних мереж, чи інтернету загалом. Суттєва зміна у доступі до інформації принесла із собою однозначну потребу почати опрацьовувати її якимось розумним способом, щоб легше у ній орієнтуватися. І хоча може здатися, що *фактчекінг* це те, що можна робити автоматично, доволі нереально вважати, що кожна людина буде здатна через просте зацікавлення перевіряти усі фактичні твердження політиків або контролювати, чи кон troverсійні новини, які вона отримує, відповідають дійсності чи навпаки належать до категорії т. зв. fakenews.

Інструментом, який може нам суттєво допомогти у цьому питанні, є саме перевірка фактичних заяв. Зрозуміло, вона не полягає лише у простому контролі кількох фактологічних значень, а охоплює й інші інтерпретації даних, вони перевіряються правильним контекстом і роботою із джерелами. І тоді для людини буде суттєво легше сприймати щоденну дозу нових і нових даних.

Причому фактчекінг у жодному випадку не має на меті створювати якийсь ціннісний імператив, який йому часто приписують популісти,

його мета — просто і легко пробудити у кожній людині критичне мислення, змусити її роздумувати над інформацією, а не сприймати її автоматично.

ПЕРЕВІРКА ФАКТИЧНИХ ЗАЯВ У ЧЕХІЇ

Як вже було сказано у вступі, і у чеському суспільстві можемо говорити про т. зв. *фактчекінгову* роботу. Сьогодні тут існують, по суті, два суб'єкти, які працюють у цьому напрямку, і хоча *Demagog.cz* є єдиним довготривалим *фактчек*-проектом і на ньому буде більш детально продемонстровано чеську чи центральноєвропейську модель, потрібно принаймні згадати і трохи молодший проект *Faktus*¹.

DEMAGOG.CZ: ВІД СТУДЕНТСЬКОГО ПРОЕКТУ ДО ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Demagog.cz виник на початку 2012 року як ініціатива студентів факультету соціальних студій Університету Т. Г. Масарика, м. Брно. За взірцем словацьких колег вони вирішили створити проект, який у чеському політичному середовищі звернув би увагу на фактичні твердження, їхню достовірність і одночасно міг би ці дані передати чеському суспільству і таким чином підтримати його зацікавлення політичною ситуацією в Республіці.

І хоча на початку діяльності було зафіксовано великий рівень уваги та навіть й захоплення, але у чеському суспільстві проект сприймався як студентська ініціатива, і не завжди з позитивними конотаціями. За період свого п'ятирічного існування *Demagog.cz* зумів вибороти своє місце в чеському медіа-просторі, передусім завдяки своїй стабільній роботі, яка відповідала чітко визначеним стандартам. Це також спричинило зміни у сприйнятті проекту, на який вже дивилися не як на

1 Faktus: Факт проти ненависті! — це *фактчек*-проект, зосереджений суто на фактичних заявах, які мають потенціал розпалювати ненависть стосовно етнічних, релігійних, сексуальних меншин, рас, гендеру і маргінальних груп (Faktus 2017).

«групу студентів, які щось аналізують», а як на типову громадську організацію, яка за допомогою чітко визначеної методології перевіряє фактичні твердження з політичного середовища.

Завдяки такій трансформації і стабільній роботі колишня студентська ініціатива отримала кредит довіри у суспільстві й можливість співпраці із відповідними суб'єктами чеської медіа-сцени, зокрема, журналом «Respekt». У майбутньому планується розпочати співпрацю із суспільним радіо та телебаченням, що дозволить проекту значно розширити аудиторію.

МЕТОДОЛОГІЯ ЗАВЖДИ НА ПЕРШОМУ МІСЦІ

Основне і одночасно найважливіше правило перевірки фактичних заяв, як підказує сама назва, є визначення того, що вважається фактичною заявою.

Загалом можна сказати, що йдеться про твердження, основою якого є факти. Фактологічна основа може бути у вигляді інформації в цифрах (наприклад, демонструвати рівень безробіття у відсотках), візуалізації діяльності певної особи чи суб'єкта в минулому (голосування закону) або перебігу історичної події.

Натомість не перевіряються політичні заяви, нормативні судження чи прогнозування наслідків різних політичних і неполітичних заходів. Причиною є, звичайно, відсутність будь-якої чіткої задокументованої фактологічної основи таких тверджень.

І хоча засновники *Demagog.cz* (так само як їхні колеги із *Demagog.sk*) інспірувалися американськими фактчекінговими ресурсами *FactCheck.org* (*FactCheck.org* 2017) і *Politifact* (*Politifact* 2017), з яких останній навіть отримав Пулітцерівську премію за свою діяльність, можна без сумнівів сказати, що, з точки зору більш конкретного методологічного підходу, йшлося про непряму інспірацію, оскільки стиль вибору, опрацювання і оцінки заяв є відмінним і специфічним для чеського, словацького, польського та угорського *Demagog*.

Наприклад, якщо інші організації, які займаються перевіркою фактичних заяв, підходять до вибору даних доволі селективно і критерієм

часто є потенціал заяви зацікавити широку громадськість, що в цілому логічно, *Demagog.cz* вибирає дещо менш прагматичний шлях — перевіряються всі фактичні заяви у рамках конкретної теле- чи радіодискусії або інтерв'ю. Ця відмінність однозначно відображає університетське середовище, у якому виникали центральноєвропейські ініціативи (біля витоків створення проекту стояли студенти, що вивчають політологію, міжнародні відносини і європейські студії), тоді як вищеназвані проекти були, по суті, створені як нова сфера журналістської роботи, що в жодному випадку не означає перевагу одного підходу над іншим.

ЧЕСЬКА МОДЕЛЬ: ЧОТИРИ КАТЕГОРІЇ ОЦІНКИ І ТРИ СТУПЕНІ КОНТРОЛЮ

Ще однією специфікою чеської моделі фактчекінгу є чотири основні категорії оцінки, за допомогою яких оцінюються фактичні заяви. У наступній частині ці категорії будуть коротко представлені разом із реальними прикладами.

1 ПРАВДА

Заяву можна оцінити як правдиву за умови, що **використано фактологічно достовірну інформацію у правильному контексті.**

Приклад (Demagog 2017a):

«Депутати схвалюють законодавство, але за збігом обставин податкове законодавство ми (в Європарламенті — ред. Demagog.cz) не схвалюємо».

Ця заява була оцінена як правдива, беручи до уваги той факт, що податкове законодавство дійсно у компетенції країн-членів ЄС, завдання Європейського парламенту полягає лише у схваленні правових норм ЄС, які подає Європейська комісія.

2 НЕПРАВДА

Заяву можна вважати неправдивою у випадку, **коли її фактологічна частина не збігається із загальнодоступними даними або таке**

твердження не підтверджено жодним релевантним загальнодоступним джерелом.

Приклад (Demagog 2017b):

«60% випускників (педагогічних навчальних закладів) не йдуть до шкіл».

Цю заяву можна оцінити як неправдиву, оскільки декілька загальнодоступних аналітичних матеріалів (напр., аналіз «Осередки освітньої політики» — фінансовано Міністерством освіти ЧР) вказують, що понад 60% випускників педагогічних факультетів працевлаштовується за отриманою освітою або у суміжній галузі.

3 ОМАНЛИВЕ ТВЕРДЖЕННЯ

Твердження є оманливим тоді, **коли використані достовірні факти, але у неправильному контексті, або ж із початкового контексту навмисно вирвані**. До цієї категорії відносяться невідповідні чи недоречні порівняння.

Приклад (Demagog 2016):

«Фірма Housing & Construction є успішною фірмою, яка побудувала в Ізраїлі сотні кілометрів доріг».

Це твердження оцінюється як оманливе, оскільки його автор штучно створює зв'язки між підприємством, його реноме і реальною ситуацією, яка на момент замовлення була невідома.

4 НЕМОЖЛИВО ПЕРЕВІРИТИ

Твердження оцінюємо, як таке, що неможливо перевірити, у випадку відсутності можливості знайти відповідне джерело, яке підтверджує його фактологічну достовірність, іншими словами, на основі загальнодоступної інформації його неможливо ані підтвердити, ані заперечити.

Приклад (Demagog 2017с)

«З'їзди відбуваються щороку завжди на свято Св. Трійці. Дискутуємо про те, щоби від KDU можливо їхала більша делегація».

На основі загальнодоступної інформації неможливо було підтвердити чи заперечити намір KDU-ČSL (Християнсько-демократична унія — Чехословацька народна партія — ред.) взяти участь у судетонімецькому з'їзді, який щороку відбувається на свято сходження Св. Духа (Трійці). Це твердження оцінюється як таке, що неможливо перевірити.

Невід'ємною частиною такої системи оцінювання є контроль, який насамперед має забезпечити об'єктивність і достовірність вибраного оцінювання. *Demagog.cz* використовує для цього модель триступеневого контролю — аналітик проекту перевіряє твердження і встановлює попередній вердикт оцінювання, а далі дослідження здійснюється наступним чином:

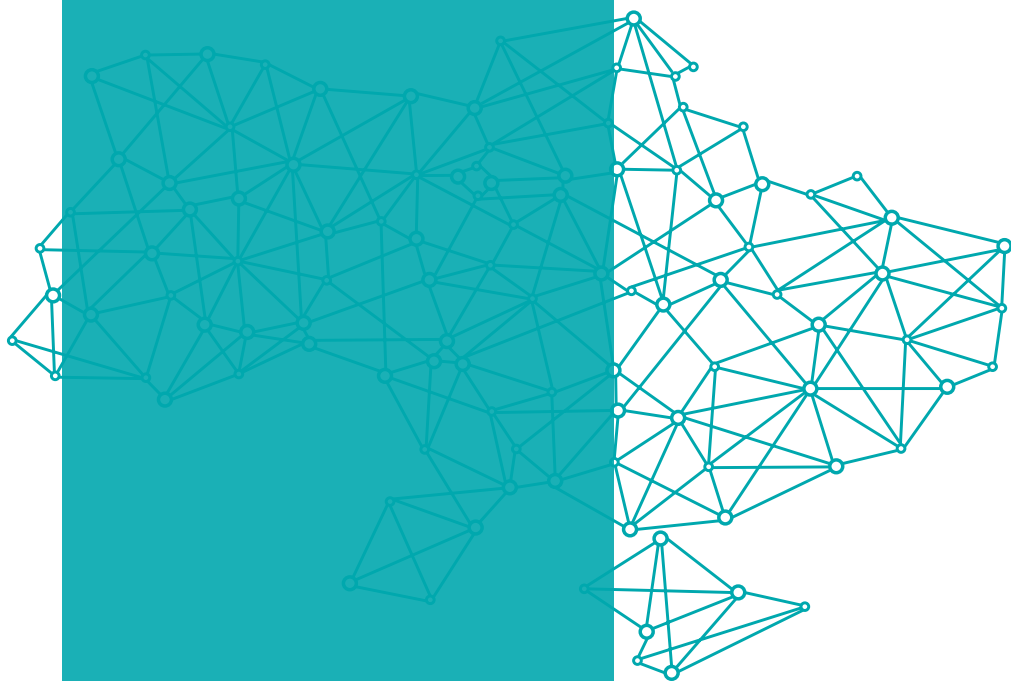
- 1 Експерт № 1 контролює обґрунтування, джерела, оцінку і в разі схвалення передає його експерту № 2.
- 2 Експерт № 2 проводить такий самий контроль і, якщо погоджується із оцінкою експерта № 1, передає висновок головному методологу.
- 3 Головний методолог проводить остаточний контроль оцінки і, якщо прийде до висновку, що дослідження зроблено правильно, публікує його.

ДЖЕРЕЛА

- 1 Faktus [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://faktus.info/o-nas/>
- 2 FactCheck.org [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://factcheck.org>
- 3 Politifact.com [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://www.politifact.com>
- 4 Demagog 2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://demagog.cz/statistiky/?ph=3&page=4>
- 5 Demagog 2017a [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://demagog.cz/hladat?q=Poslanci+schvaluj%C3%AD+legislativu+a+s+hodou+okolnost%C3%AD+daňovou+legislativu+my+%28v+Evropském+parlamentu%2C+pozn.+Demagog.cz%29+neschvalujete>
- 6 Demagog 2017b [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://demagog.cz/hladat?q=60+%25+absolventů+%28pedagogických+škola%29+nem%C3%ADř%C3%AD+do+škola>
- 7 Demagog 2017c [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://demagog.cz/statistiky/?ph=4>

КОНЦЕПЦІЯ ФОРМАТУ ФАКТЧЕК

РОЗДІЛ 2

2.1 СТРУКТУРА МАТЕРІАЛУ У ФОРМАТІ ФАКТЧЕК

Перш ніж розглянути особливості структури матеріалів у форматі *фактчек*, слід коротко згадати структуру та основні елементи класичного журналістського розслідування. Зазвичай розслідування має такі елементи (*таблиця № 1*).

Фактчек — у сучасній формі є видовим варіантом журналістського розслідування, бо по суті своїй має схожі загальні структурні елементи. А саме:

- об'єкт дослідження;
- доказову базу;
- посилання на компетентні джерела;
- коментарі експертів;
- логічний висновок.

У той же час ці структурні елементи в концепті *фактчек* мають свої особливості й суттєві відмінності (*таблиця № 2*).

Таблиця № 1. Структура класичного розслідування

СТРУКТУРА КЛАСИЧНОГО РОЗСЛІДУВАННЯ (СМИСЛОВІ БЛОКИ)

Об'єкт розслідування	певний резонансний факт; подія, яка потребує дослідження; явище, яке необхідно проаналізувати; заява, що має бути спростована або підтверджена; документальне свідчення/документ, достовірність чи недостовірність якого потрібно довести.
Доказова база	різноманітні статистичні дані, докумен- тальні факти, документи та свідчення учасників і свідків; документи та факти можуть бути як з офі- ційних, так і з інсайдерських джерел.
Експертний коментар або висновок	надає вагу дослідженню, підтверджує чи спростовує доказову базу. Аби унемож- ливити суб'єктивність погляду/оцінки зазвичай до коментування залучається два і більше експертів.
Коментарі сторін дослідження	додають об'єктивності, підтверджують неупередженість дослідження. Квінтесен- ція аналізу сукупних даних розслідуван- ня, подана через авторську думку.

Таблиця № 2. Структура дослідження фактчек

СТРУКТУРА ДОСЛІДЖЕННЯ У ФОРМАТІ ФАКТЧЕК (СМИСЛОВІ БЛОКИ)

Об'єкт розслідування	публічна заява (рідше резонансний факт) особи, яку можна дослідити.
Суть питання	інформаційна преамбула, що надає додаткову роз'яснювальну інформацію, яка передуює доказовим елементам.
Докази та аргументи	факти, статистичні дані, документи та документальні свідчення, отримані тільки з відкритих офіційних джерел; інформація від експертів, підкріплена документальними свідченнями чи посиланнями на відкриті джерела.
Вердикт	Висновок-вирок: брехня, правда чи напівправда — з коротким аргументованим поясненням.

2.2 ГОЛОВНІ ВІДМІННОСТІ КОНЦЕПТУ ФАКТЧЕК

Як показано в попередньому параграфі, загалом відповідаючи змісту журналістського розслідування, *фактчек* має низку оригінальних концептуальних складових, які й вирізняють його серед інших форм розслідувань.

- ✓ **Найголовнішою відмінністю *фактчеку*** від звичайних розслідувань є повна відмова, принципове **НЕ**використання в доказовій базі інсайдерської та неофіційної інформації. Для побудови дослідження *фактчек* користується тільки офіційними джерелами інформації, як українськими, так і зарубіжними, відповідями на запити в держоргани та зарубіжні інституції.
- ✓ **Коментарі та експертні висновки** використовуються в доказовій базі тільки в тому випадку, якщо вони спираються на документальні свідчення та дані з відкритих джерел.
- ✓ **Висновок або вердикт** має чітку структуровану форму та критерії, щоб запобігти суб'єктивності та використанню оціночних суджень. В українській версії *фактчеку* використовується три типи вердиктів/висновків — «**правда**», «**напівправда**», «**брехня**».

Тому можна зробити висновок, що структура та концептуальні особливості *фактчеку* (порівняно з класичною формою розслідування — (таблиця № 3) спрямовані на:

- максимальне унеможливлення суб'єктивної інтерпретації інформації;
- запобігання маніпуляції доказовими даними;
- уникнення факту упередженості при побудові висновку/вердикту;
- запобігання обвинуваченням у заангажованості інформації.

Таблиця № 3. Відмінності фактчек-розслідування

СМИСЛОВИЙ ЕЛЕМЕНТ	РОЗСЛІДУВАННЯ ФАКТЧЕК	КЛАСИЧНЕ ЖУРНАЛІСТСЬКЕ РОЗСЛІДУВАННЯ
Об'єкт дослідження	заява персони (рідше факт)	факт, подія, явище, документ, заява
Суть питання/ додаткові пояснення	окремий смисловий блок	дані можуть бути імпле- ментовані в контекст
Докази та аргументи	факти, статистич- ні дані, документи тільки з відкритих джерел	факти, статистичні дані, документи з відкритих джерел, інсайдерська інформація
Участь експертів	інформація від експертів, підкріплена документальними свідченнями, посиленнями тільки на відкриті джерела	експерт/ти можуть висловлювати власну думку відносно факту розслідування, спираючись на документи з відкритих та інших джерел
Висновок/ вердикт	квінтесенція аргументів, з коротким поясненням, з виключенням будь-якої авторської думки, чітко структурована за критеріями	квінтесенція аргументів можливо з розлогим поясненням + авторська думка, що спирається на аргументацію матеріалу

2.3 ВЕРДИКТИ ФАКТЧЕК

Невід'ємною складовою концепту фактчек, його однією з найважливіших особливостей є «вердикти», які встановлюються для кожного розслідування при його фіналізації. Тобто, вердикт фактчек — це квінтесенція досягнень самого розслідування, своєрідне резюмуюче комюніке роботи журналіста.

Звичайно, вердикт фактчек — це не вирок стороні/об'єкту дослідження. Але співзвучність поняття вердикт із судово-правовою системою накладає на фактчекера і фактчек-видання певні морально-етичні зобов'язання. Як зазначалось вище — фактчек не «вішає ярлики» на об'єкт/сторону дослідження, а констатує наявність у його повідомленнях неправдивих фактів або маніпуляцій. Вердикти концепту і є виразом цього правила.

Для більш точного розуміння застосування самих вердиктів існують два поняття — вердиктна лінійка і критерії вердиктів.

Вердиктна лінійка — набір вердиктів, які фактчек-ресурс застосовує у своїй роботі.

Незважаючи на спільність принципів методології, фактчекери різних країн використовують відмінні вердиктні лінійки, які схожі в своїх граничних точках — «правда» і «неправда». У проміжку між цими двома поняттями може бути введено в практику додатково від одного до семи-восьми вердиктів. Це залежить від мовних особливостей країни, бажання фактчекерів якомога точно позначати результати своїх досліджень, заходами безпеки — унеможливити звинувачення журналістів в заангажованості, суб'єктивізмі.

Ще один критерій, який впливає на вибір вердиктної лінійки — редакційна політика самого видання. Одні з дотримуються ділового, на-

уково-популярного стилю в роботі, інші — використовують елементи сатири, сарказму, жарту.

Як ілюстративний приклад — вердиктні лінійки американського ресурсу **PolitiFact** і мексиканського **Animal Politico**:

- **PolitiFact** — «Правда», «Переважно правда», «Напівправда», «Переважно неправда», «Відверта брехня».
- **Animal Politico** — «Правда», «Введення в оману», «Протиріччя», «Безглуздий факт», «Практично брехня», «Правда для «панчо».

Неважко помітити, що Animal Politico дозволяє собі елементи сарказму — вердикт «Безглуздий факт», і сатири — «Правда для «панчі» (в еквіваленті нашої побутової мови — правда для домогосподарок, чайників). PolitiFact дотримується більш ділового стилю.

Для розширення кругозору з можливих варіантів вердиктних лінійок можна навести наступні приклади:

- **«БезБрехні» (Україна)** — «Правда», «Фактична помилка», «Маніпуляція», «Неправда», «Фейк».
- **VoxCheck (Україна)** — «Правда», «Технічна помилка», «Перебільшення», «Маніпуляція», «Неправда».
- **Demagog (Польща, Словаччина, Чехія)** — «Правда», «Напівправда», «Неправда», «Без вердикту».
- **FactCheck «Grass» (Грузія)** — «Правда», «Переважно правда», «Напівправда», «Помилка», «Переважно помилково», «Маніпуляція фактами», «Брехня», «Фейкова новина», «Без вердикту».

Критерії вердиктів — детально описують принципи «оцінювання» результату дослідження, обґрунтовують присвоєння того чи іншого вердикту досліджуваній заяві/повідомленню.

Наприклад, **критерії вердикту «Правда»**: «Наведені об'єктом факти та документальні дані, причинно-наслідкові зв'язки, динаміка та перебіг подій/явищ відповідають дійсності; присутня чітка логіка у використанні аргументації, посилання на існуючі відповідні джерела; об'єкт демонструє високий рівень обізнаності по темі заяви/повідомлення».

Ключові маркери критеріїв: достовірність факту, логічність причинно-наслідкових зв'язків, відповідність джерел.

Якщо один, декілька або всі маркери викривлені і спотворені — застосування відповідного вердикту буде відображати ступінь їх викривленості.

Таблиця № 4. Критерії вердиктів

	ВЕРДИКТ / КРИТЕРІЇ
ПРАВДА	• наведені спікером факти та документальні дані, причинно-наслідкові зв'язки, динаміка та перебіг подій/явищ відповідають дійсності; • присутня чітка логіка у використанні аргументації; • спікер демонструє високий рівень обізнаності по темі заяви.
ФАКТИЧНА ПОМИЛКА	• наведені спікером факти та документальні дані, причинно-наслідкові зв'язки, динаміка та перебіг подій/явищ у цілому відповідають дійсності, але містять незначні відхилення/похибки/неточності, які не спотворюють загальну картину загалом; • логіка викладення задовільна; присутня не-послідовність у використанні аргументів; • спікер демонструє задовільний рівень обізнаності по темі заяви.

МАНІПУЛЯЦІЯ

- наведені спікером факти та документальні дані відповідають дійсності, але побудова причинно-наслідкових зв'язків між ними — викривлена/спотворена/умовна/надумана;
- наведені спікером факти та документальні дані, які відповідають дійсності, переплітаються з викривленими/хибними/надуманими/неправдивими;
- логіка аргументації викривлена, робиться навмисний акцент на одних фактах/документальних даних (часто другорядних) на шкоду інших;
- обізнаність спікера в темі заяви може бути як поверхнева/умовна, так і глибока (що якраз і дозволяє здійснювати фактичні маніпуляції)

НЕПРАВДА

- наведені спікером факти та документальні дані, причинно-наслідкові зв'язки, динаміка та перебіг подій/явищ НЕ відповідають дійсності — містять викривлення/грубі помилки/вигадані елементи;
 - логіка аргументації спотворена — відсутня послідовність викладення, або вона є штучною;
 - для надання аргументам ваги, присутні посилення на фахові джерела, які можуть не мати відношення до теми заяви, або взагалі не існувати, фрагментально — на дійсні факти/документальні дані;
 - обізнаність спікера в темі заяви може бути, як поверхнева/умовна, так і глибока (що дозволяє надавати викривленим аргументам ваги).
-

ФЕЙК

- наведені спікером факти та документальні дані, причинно-наслідкові зв'язки, динаміка та перебіг подій/явищ НЕ відповідають дійсності, можуть бути вигаданими/спотвореними.
 - логіка аргументації спотворена, відсутня послідовність викладення, або вона є штучною;
 - назви джерел та документальних свідчень містять спрощення, умовні або приблизні назви, що полегшує їх сприйняття широкою аудиторією та наступне розповсюдження у вигляді викривлених повідомлень, пліток, переказу іншими спікерами, ЗМІ.
-

Приклади застосування вердиктів.

ПРАВДА

Заява: *Під час виступу в сесійній залі парламенту Голова Радикальної партії заявив: «Уряд сьогодні говорить про енергетичну незалежність. Проте, у цьому році ми закупили 16 млн тон імпортного вугілля. Переважну більшість — у Російській Федерації. За це вугілля було заплачено 2,5 млрд доларів. Практично половину з цих коштів — нашому північному сусіду...»*

Доказ: Експертами встановлено, що дійсно в поточному році Україна імпортувала 16,2 млн тон вугілля. Його вартість склала — \$2,52 млрд. З них 15 млн тон — антрацитове вугілля з Росії. За ці поставки Російській Федерації було перераховано \$1,2 млрд.

Пояснення: Як впливає з наведеного доказу макроцифрові показники вказані спікером правильні (із незначними неточностями). Навіть не зовсім чіткий критерій «переважна більшість у Російській Фе-

дерації» — у цифровому виразі відповідає дійсності: 15 млн тон від 16 млн тон — це «переважна більшість».

ФАКТИЧНА ПОМИЛКА

Заява: *Під час урочистої промови Президент Порошенко заявив: «Я вважаю, що є декілька дуже важливих дат в історії України. Це є і дата проведення Референдуму в 90-му році, коли великою волею українського народу була обрана незалежність. Це є і дата 24 серпня, коли відродилася українська держава...»*

Доказ: У 1990 році, а саме 16 липня, Верховна Рада УРСР (Українська Радянська Соціалістична республіка) прийняла «Декларацію про державний суверенітет України» (Документ 55-XII).

Наступним кроком до набуття незалежності України, після невдалого путчу «ГКЧП», стало проголошення Верховною Радою УРСР «Акту проголошення незалежності України» (Документи 1427-XII) саме 24 серпня 1991 року. Цим же документом було встановлено і проведення Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України, який мав відбутися 1 грудня 1991 року.

Пояснення: З наведеного доказу видно, що Президент не спростовує і не викривляє сам факт проведення референдуму. Проте помиляється у даті його проведення. Тобто, картина явища/події передана вірно, але з незначними похибками, які не спростовують факт самої події.

МАНІПУЛЯЦІЯ

Заява: *«В ефірі телеканалу NEWSONE депутат «Опозиційного блоку» заявив: «Сьогодні уряд говорить про економічне зростання. Але давайте порівняємо ВВП — \$184 млрд у 2013 році і \$112 млрд у поточному. То я питаю — де ж зростання?...»*

Доказ: За даними Мінфіна України, ВВП держави у 2013 році становив \$183 млрд. Згідно даних НБУ і Держстату ВВП України в поточному році за середньорічним курсом було на рівні \$112 млрд.

Тоді ж, якщо порівнювати реальний ВВП держави за економічними правилами порівняння, то у 2017 році ВВП виріс на 2,5% відносно показника 2016 року. Показник 2016 року, в свою чергу, виріс на 2,4% щодо 2015 року.

Пояснення: У даному випадку спікером порушена логіка і правила економічного порівняння періодів та величин — вибрані «зручні» дати для порівняння, замість правильного — послідовного — співставлення періодів та величин. Тому такі порівняння, як і сама заява, є маніпулятивною.

НЕПРАВДА

Заява: *Під час робочої поїздки на підприємство народний депутат від ВО «Батьківщина» заявив: «...Ми можемо стати четвертою країною у світі, яка випускає винищувачі для своєї армії, та для постачання за кордон...»*

Доказ: У світі чимало країн, які виготовляють власні винищувачі. І їх звісно далеко не чотири. Найпотужнішим виробником бойових літаків даного класу є Сполучені Штати Америки. Найбільш відомі модифікації, які випускались останнім часом або виготовляються і сьогодні є F-16 Fighting Falcon, F-2, F-22 Raptor, F-35 Lightning II. Їх розробляє компанія General Dynamics, а виготовляють General Dynamics і Lockheed Martin.

Винищувачі F-15 EAGLE, F/A-18 SUPER HORNET, EA-18G GROWLER розробляє McDonnell Douglas. Будуються вони на потужностях McDonnell Douglas / Boeing.

Другим гравцем «важковаговиком» в даному сегменті військово-повітряної техніки є Російська Федерація. Так на авіазаводі «Сокіл» виготовляються винищувачі ОКБ МиГ: МиГ-29, МиГ-31, МиГ-35 та низку модифікацій старих моделей. КнААЗ імені Ю. А. Гагаріна будує Су-30, Су-35, ПАК ФА Т-50 (Су-57) ОКБ Сухого.

КНР розробляє та будує на потужностях компанії CAIG бойові машини J-7, J-9, J-10, J-20, FC-1/JF-17.

У Франції розробник та виробник Dassault Aviation постачає в армію країни та на експорт винищувачі Dassault Rafale, Mirage 2000.

Навіть Швеція також має в своєму активі літакобудування у класі винищувачів. Це Saab JAS 39 Gripen від розробника і виробника Saab AB. Ще близько 10 країн будували і будують літаки даного класу за ліцензіями.

Пояснення: Спікер навмисно та невинно випадково викривив реальну картину даного явища — будівництва літаків. Слід наголосити, що невідповідність є суттєвою, значною, тому дана заява, як і її подібні, є неправдою.

ФЕЙК

Заява: *Під час ток-шоу, народний депутат партії «За життя» сказав: «Ніхто в країні не знає скільки людей живе в Україні ... Є одна міжнародна організація по споживанню хліба і зерна, яка приблизно розраховує за споживанням цих продуктів скільки населення живе в країні. За її оцінками у нас живе 23,5 млн...»*

Доказ: За дослідженнями експертів в світі не існує такої організації, яка вираховує кількість населення за споживанням хліба та зерна. У світі є методика вирахування населення за кількістю спожитого зерна (а саме пшениці). Але вона є відносною, що визнають і фахівці, і не може застосовуватися для всіх країн. Близькою за функцією є Продовольча і сільськогосподарська організація Об'єднаних націй — вона досліджує кількість населення за спожитими основними продуктами харчування. За її оцінками в Україні проживає 40,2 млн людей (останні дані за 2016 рік).

Пояснення: Ознаки фейку у заяві спостерігаються, перш за все, у викривленому тлумаченні методу вирахування населення (тільки за кількістю спожитого зерна, а не хліба та зерна); наданні методу властивостей організації, який перетворює даний «факт» у вигадку; «спрощений» мові трактування, карколомному факті (23,5 млн), що не має документального підтвердження, наступному повторенні даного повідомлення іншими медіа та спікерами.

2.4 ФАКТЧЕК — АНАЛІТИКА ДОСТУПНОГО ФОРМАТУ

Відкриті джерела інформації — головний базис для побудови доказів згідно з концептом **фактчек**.

Джерелами можуть бути різні статистичні ресурси державних установ, фахові експертні платформи, визнані в своїй галузі, міжнародні ресурси, що мають вагу і високий рейтинг у світі. Наприклад, аналітична інформація Міжнародного валютного фонду.

Ця фінансова інституція має чи не найпотужніший в світі аналітичний центр, який здійснює моніторинг економічного та фінансового становища більшості країн світу протягом багатьох років. З обсягом та якістю даних, які надають експерти МВФ, не може конкурувати фактично жодна подібна міжнародна установа. Тому висновки фахівців Міжнародного валютного фонду є аргументом, картою для дій та прийняття рішень іншими фінансовими структурами світу, зокрема таких, як Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку й інші.

Крім того, досить вагомим джерелом інформації для фактчекерів є відповіді на запити в державні органи та міжнародні організації.

Однак внаслідок того, що всі згадані джерела є фаховими в тій чи іншій галузі, отримана з них інформація, як правило, викладена в специфічній формі, має свої стилістичні особливості, алгоритми розкриття та використання.

У той же час *фактчек*-ресурси, як це демонструє зарубіжний і український досвід, спрямовані на широку читацьку аудиторію, тож стиль та стилістика подачі текстів повинні бути максимально доступні для сприйняття. Тому одне з важливих завдань журналіста-фактчекера — «перетворити» специфічну фахову інформацію в загальнозрозумілу, зробити аналітику продуктом масового споживання.

Питання постає не стільки в форматі доступності інформації, скільки в контексті її важливості для кінцевого читача. Адже здебільшого персони, заяви яких перевіряють фактчекери, торкаються гострих для суспільства тем, часто-густо маніпулюючи даними та фактами — чи то з власної необізнаності, чи навпаки — знаючи досконало тему, вміло та вдало подають інформацію з власною інтерпретацією.

Згідно з вищевказаним, формула кінцевого інформаційного продукту, що генерується для читача *фактчек*-ресурсами, виглядає наступним чином:

$$\begin{array}{c} \text{досліджувана заява} \\ + \\ \text{логічні докази} \times \text{професійне опрацювання фахової інформації} \\ = \\ \text{доступний формат аналітики} \end{array}$$

Одним з важливих інструментів, який сприяє кращому сприйняттю читачем аналітичної інформації, є її візуалізація за допомогою таблиць, схем, карт, графіків, інфографіки, тізерної графіки.

За допомогою таких елементів досягається наступне:

- різнопланова статистична інформація публікується в систематизованому форматі;
- читач має можливість бачити динаміку аналізованих процесів — часові, кількісні, якісні зміни;
- читач отримує інформацію про зв'язки, залежність на перший погляд не пов'язаних між собою даних та фактів, явищ та подій;
- значно полегшуються і спрощуються для сприйняття читачем моменти зіставлення, порівняння, співвідношення різних величин та часових проміжків;
- явища, події, факти та дані можуть бути персоналізовані, що надає інформації гостроти та актуальності.

Проте необхідно взяти за правило, що кожен графік, таблиця чи схема потребують додаткового пояснення — бекграунду — після її розміщення по ходу публікації. У бекграунді не обов'язково роз'яснювати кожен аспект візуального елементу.

Навпаки — увага читача акцентується на найбільш цікавих, гострих, актуальних даних та фактах.

Наприклад, якщо мова йде про динаміку змін якихось величин протягом певного часу, то додатково слід привернути увагу до найвищих чи найнижчих показників або даних, величина яких красномовно характеризує той чи інший період часу, коли відбувалась подія.

У разі потреби в бекграунді, користуючись даними з графіку чи таблиці, можна вивести додаткову більш цікаву систематизовану цифру чи сукупний факт — показник того чи іншого явища. Такий прийом значно загострить сприйняття дослідження даних і фактів.

ПРИКЛАДИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЇ

1 Зіставлення документальних свідчень та документів

УМОВИ УГОДИ З МВФ ЮЛІЇ ТИМОШЕНКО У 2008 РОЦІ, ЩОДО СТВОРЕННЯ РИНКУ ЗЕМЛІ

ФАКТ CHECK ✓

20. It is also important to emphasize that we have not lost sight of Ukraine's pressing structural reform needs. Indeed action in several areas is all-the-more crucial to help expand external financing from the private sector during the difficult period ahead. We see several measures as crucial in the near term, including (i) the creation of a functioning market in agricultural land; and (ii) agreeing on a list of companies to be privatized, transparently, in 2009. We are also discussing these issues in the context of our World-Bank supported program.

«... 20. Важливо також підкреслити, що ми не втратили з поля зору невідкладні потреби України в структурних реформах. Дійсно, заходи в декількох областях найбільш необхідні, щоб допомогти розширити зовнішнє фінансування з боку приватного сектора в важкий період. Ми бачимо ряд заходів, що мають вирішальне значення в найближчій перспективі, в тому числі (i) створення функціонуючого ринку земель сільськогосподарського призначення; та (ii) узгодження списку компаній, які підлягають прозорій приватизації в 2009 році. Ми також обговорюємо ці питання в контексті нашої програми підтримки від Світового банку ... »

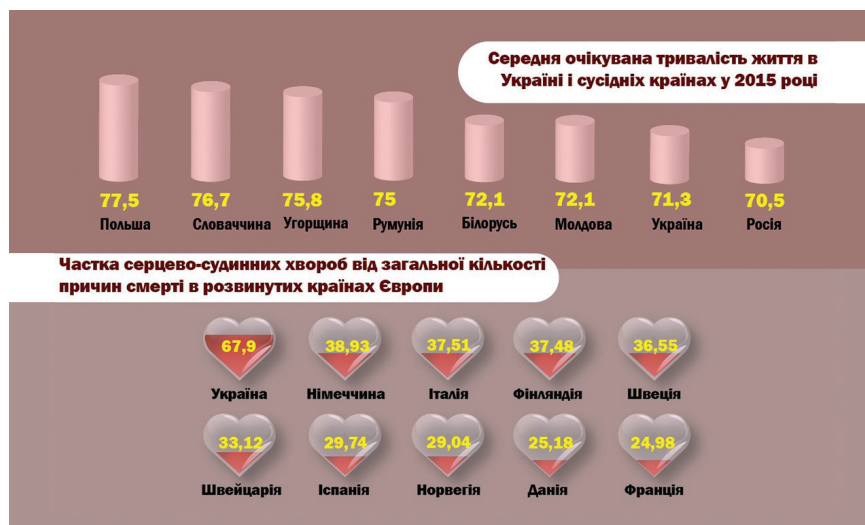
2 Порівняння даних

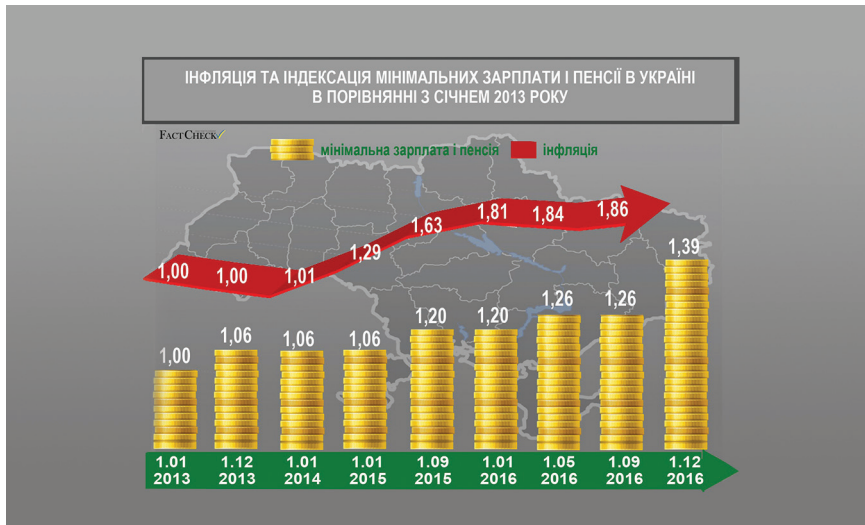
3 Порівняння даних та динаміки

4 Зіставлення даних

5 Зіставлення, порівняння даних та динаміка процесу/явища

6 Персоналізація за часом і подіями/явищами

2.5 РІЗНОВИДИ ФАКТЧЕКУ ЗА ЗМІСТОМ І СПРЯМОВАНІСТЮ

Як було відзначено в попередніх розділах, завдяки оригінальній концепції, що використовує для доказів і спростувань тільки відкриті джерела інформації, а також експертні висновки, підкріплені документально, *фактчек* є універсальним інструментом для спростувань неправдивої інформації різного ґатунку. Тому як у світовій, так і останнім часом в українській практиці використовується декілька напрямків *фактчеку*, які вирізняються за змістом і направленістю. А саме:

Стоп-фейк — перевірка неправдивої фейкової інформації незалежно від джерела та форми — заява, факт, подія, явище.

В Україні спростуванням фейкової інформації, з використанням концепту та інструментів *фактчеку*, працює ресурс **Stopfake.org**.

Стартуючи, проект мав основною метою спростування перекрученої, недостовірної інформації і пропаганди про події в Україні, що поширювалися в ЗМІ. Надалі **Stopfake** перетворився в інформаційний хаб, де аналізується таке явище, як кремлівська пропаганда у всіх аспектах і проявах.

Крім впливу пропаганди на Україну, фахівці проекту досліджують і методи тиску на інші країни і регіони — від Сирії та Туреччини до країн ЄС і колишнього Радянського Союзу.

Фактчек у класичному його розумінні представлений в Україні поки що двома ресурсами — **VoxCheck** та **FactCheck**. Обидва видання спрямовані на аналіз публічних заяв політиків (рідше — фактів), викриття в них маніпуляцій, популізму та неправдивих фактів. При цьому ресурси вирізняються в підходах, але дотримуються головного прин-

ципу — неупередженості та використання виключно відкритих джерел для підготовки доказової бази.

Фактчек ЗМІ — на сьогодні в українському медіа-просторі цілеспрямовано перевіркою публікацій в ЗМІ та спростуванням недостовірних фактів у них не займається жоден ресурс. З'являються фрагментальні аналітичні дослідження та окремі матеріали з використанням технології *фактчеку*, в них викривається брехливий характер тієї чи іншої статті, відверта «джинса».

Натомість у західній пресі практика перевірки публікацій більше поширена. Зокрема, у Великій Британії функціонує декілька ресурсів, які займаються виключно верифікацією неправдивих новин та публікацій різної тематики та форми подачі.

Інший приклад — у 2014 році Європейський центр журналістики опублікував спеціальний **«Посібник з перевірки» (Verification Handbook)**. У ньому світові редактори та журналісти дають рекомендації щодо того, як перевіряти призначений для користувача контент на правдивість. Посібник містить перелік онлайн-інструментів, за допомогою яких можливо верифікувати:

- текстові публікації;
- фото- та відеоматеріали;
- першоджерела інформації;
- окремих осіб, які поширюють інформацію;
- відслідкувати та розмежувати фейкові та справжні акаунти в соцмережах.

Ще одна новація — на початку 2017 року Facebook запустив додаток, який буде позначати сумнівні за змістом або взагалі неправдиві новини та повідомлення спеціальною позначкою.

Крім того, навесні 2017 року Facebook разом із французькими ЗМІ розпочав проект, спрямований на боротьбу з поширенням неправдивих новин напередодні президентських виборів. До співтовариства фактчекерів долучилися такі потужні видання країни, як *Le Monde*,

Agence France-Presse, BFM-TV, FranceInfo, France Médias Monde, L'Express, Libération i 20 Minutes.

Користувачі французької версії Facebook позначатимуть новини в своїй стрічці як сумнівні. Такі публікації будуть відправляти на перевірку до спеціалізованого порталу.

Якщо не менше двох видань підтверджують, що інформація в новині не відповідає дійсності, то для всіх користувачів матеріал чи новина буде супроводжуватися прапорцем «оскаржено незалежними фактчекерами».

2.6 РІЗНОВИДИ ФАКТЧЕКУ ЗА ФОРМОЮ

Українська практика роботи в концепті *фактчек*, особливості інформаційного середовища, винятково колоритна аудиторія потенційних об'єктів перевірки — депутати, міністри, інші чиновники різних рангів, громадські діячі, перші особи держави: президент, прем'єр-міністр, голова Верховної Ради — скоригували певну специфіку подачі матеріалів. За досвідом фахівців ресурсу **FactCheck** можна виділити три основні, найбільш вживані та оптимальні для читацького сприйняття формати матеріалів:

2.6.1 ФАКТЧЕК-АНАЛІТИКА

Умовно «класична» форма побудови матеріалу за концептом *фактчек*. Такий матеріал розслідує одну заяву, яка може містити одну головну або одну-дві суміжні тези, які не мають необхідності в окремому дослідженні, а саме дослідження потребує використання широкої доказової бази.

Розмір матеріалу — 400–800 слів (рідше — до 1000 слів).

Таблиця № 5. Структура матеріалу фактчек-аналітика

СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ	РОЗМІР / ЗМІСТ ЕЛЕМЕНТУ
Заголовок	6–15 слів У заголовку в адаптованій формі повинна бути позначена суть заяви, його проблематика і гострота, вердиктність: «Президент перебрехав показники економічного зростання», «Нардеп Іванов зманіпулював показниками соціальних стандартів», «Міністр економіки оприлюднив правду про стан субсидій».
Заява та її обставини	50–70 слів - Вступна частина матеріалу в розширеному вигляді містить саму заяву, де розкриваються обставини її появи — ким, коли, за яких умов вона була виголошена; - обов'язково вказується посилання на джерело.

Суть питання	100–300 слів - Розділ коротко розкриває тему, що озвучена у заяві, її передісторію, документи і додаткові факти, які допомагають більш глибокому розумінню суті, готуючи читача до сприйняття основної частини дослідження; - факти та дані викладаються в хронологічному порядку і логічній послідовності; - у цьому блоці можуть використовуватися графіки, таблиці, карти, схеми, інфографіки.
Докази і аргументи	200–400 слів - У розділі наводяться основні документальні та аналітичні докази, які спростовують або доводять досліджувану заяву з посиланням на джерела; - при викладенні доказів необхідно дотримуватися принципів логічності та послідовності; - у цьому блоці можуть використовуватися графіки, таблиці, карти, схеми, інфографіки, відео.
Вердикт	з поясненням — 10–30 слів - Слово чи словосполучення, прийняте за шаблон ресурсом (в укр. версії — правда, напівправда, брехня), яке резюмує суть дослідження; - для більшої гостроти сприйняття читачем змісту дослідженого вердикт супроводжується лаконічним поясненням.

2.6.2 ФАКТЧЕК-БЛІЦ

Скорочений варіант *фактчек*-аналітики. Використовується, коли дослідження заяви чи тези не потребує широкого та глибокого аналізу, додаткових пояснень (блок — «Суть питання»), а може бути здійснено за допомогою 2–3 статистичних позицій чи на основі 1–2 документів.

Розмір матеріалу — 150–250 слів.

Таблиця № 6. Структура матеріалу фактчек-бліц

СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ	РОЗМІР / ЗМІСТ ЕЛЕМЕНТУ
Заголовок	6–15 слів аналогічно до <i>фактчек</i> -аналітики
Суть питання	--- \\ --- відсутня
Заява та її обставини	50–70 слів аналогічно до <i>фактчек</i> -аналітики
Докази і аргументи	до 200 слів аналогічно до <i>фактчек</i> -аналітики
Вердикт	з поясненням — 10–30 слів аналогічно до <i>фактчек</i> -аналітики

2.6.3 ФАКТЧЕК СУПЕР-БЛІЦ

така форма матеріалу є компіляцією елементів фактчек-аналітики і фактчек-бліцу та застосовується, коли:

- одна заява містить 320 коротких тез, кожна з яких потребує окремого, але не широкого дослідження, і може бути здійснена за допомогою 2–5 статистичних позицій чи на основі 1–3 документів;
- у випадках, якщо об'єктом дослідження є розлоге інтерв'ю особи, промова, звіт і кожен пункт-теза потребують окремого, але не глибокого дослідження.

Слід зауважити, що у випадках застосування формату *фактчек супер-бліц* кожній досліджуваній тезі виноситься окремий вердикт, але при публікації додаткове роз'яснення до нього не наводиться.

У разі, якщо досліджувані тези однієї тематики, в матеріалі може бути використаний (для додаткових пояснень) такий структурний елемент, як блок «Суть питання». Він передуватиме всім досліджуваним тезам.

Розмір матеріалу — 500–2 000 слів.

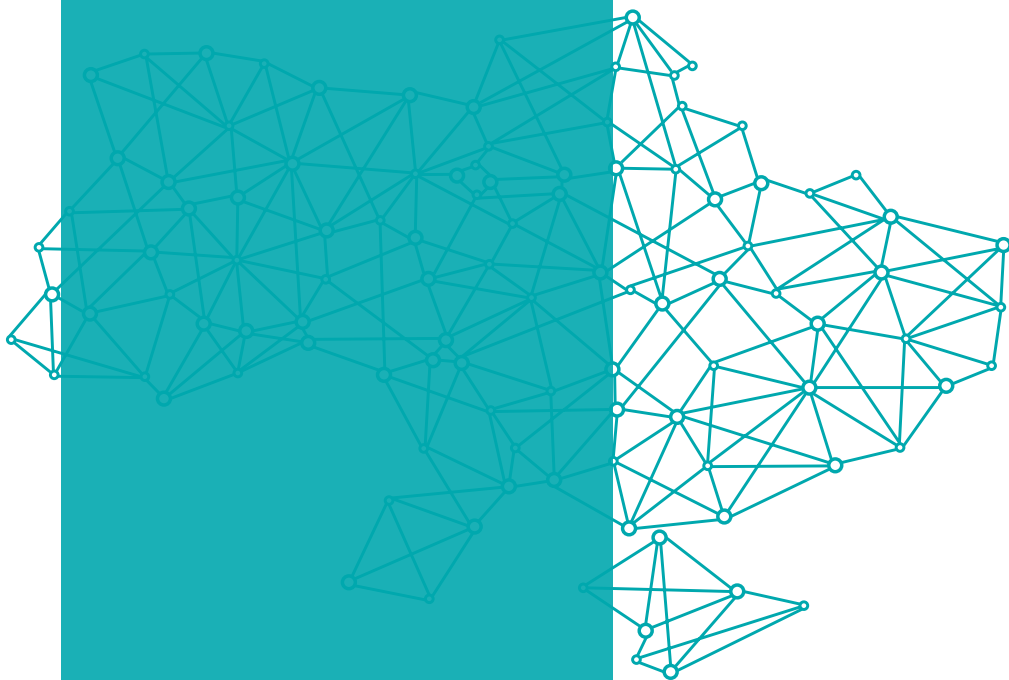
Таблиця № 7. Структура матеріалу фактчек-супербліц

СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ	РОЗМІР / ЗМІСТ ЕЛЕМЕНТУ
Заголовок	6–15 слів аналогічно до <i>фактчек-аналітики</i>
Суть питання	--- \\ --- застосовується за потреби, якщо тези пов'язані з однією темою

Заява та її обставини	50–70 слів аналогічно до <i>фактчек-аналітики</i>
Докази і аргументи	до 2 000 слів аналогічно до <i>фактчек-бліцу</i> та <i>фактчек-аналітики</i>
Вердикт	без пояснення вердикт застосовується до кожної досліджуваної тези; тому кількість їх варіативна — від 3 до 20

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТЧЕКУ

РОЗДІЛ 3

3.1 ПУБЛІЧНА ЗАЯВА ЯК ОСНОВНИЙ ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Як зазначалось в попередніх розділах, основним і головним об'єктом дослідження в матеріалах формату *фактчек* є публічна заява. Інколи це може бути певний резонансний факт, гучна подія, які з тих чи інших причин набули гостроти у суспільстві чи в інформаційному просторі. Проте окремі факт/подія в дослідженнях *фактчек* хоч і присутні, але робота над ними не відрізняється загальною структурою і формою, підбір доказової бази та джерел не має суттєвих технічних і методичних особливостей. Тому надалі в посібнику, щоб уникнути повторів пояснень, розглядатиметься саме публічна заява, як головний, базовий об'єкт дослідження.

Головними причинами, чому саме заяви і саме публічних знакових осіб стають предметом дослідження фактчекерів у всьому світі є наступні:

- сучасний інформаційний простір дозволяє охопити велику аудиторію для поширення та впровадження певних точок зору на події та факти, формування потрібної загальної думки та настрою;
- різноманітність, глибина та швидкість інформаційних каналів, що надають можливість доносити необхідну інформацію різним верствам населення в зручний та звичний для певних соціальних груп спосіб;
- заангажованість інформаційних платформ і, як наслідок, слабкий контроль за змістом заяв, їх упередженістю, об'єктивністю, можливістю запобігання спланованим інформаційним атакам;
- схильність широкої аудиторії до позитивного ставлення до заведено маніпулятивних заяв з причин інформаційної необізнаності,

стереотипності сприйняття певних фактів та харизматичних фігур; перманентне суспільне напруження, що притуплює критичність мислення;

- володіння знаковими особами механізмами словесної маніпуляції, що застосовуються в риториці заяв та публічних спічів;
- впровадження методів словесної маніпуляції для викривлення дійсних фактів, часткового або фрагментального розголошення окремих «гарячих» фактів, що, знов таки, створює викривлену «картину» їх сприйняття, ведення інформаційних атак чи війн.

З вищевказаних причин *фактчек* в Україні досліджує публічні заяви таких знакових осіб, як:

- президент;
- прем'єр-міністр, міністри та голови міністерських структур, керівники департаментів, силових відомств, суддівського корпусу;
- спікер Верховної Ради;
- голови політичних партій, фракцій, депутатських груп та об'єднань;
- депутати Верховної Ради, голови комітетів;
- голови обласних адміністрацій;
- депутати обласних рад;
- мери міст;
- депутати місцевих рад;
- відомі громадські діячі.

Проте не всі заяви за концепцією *фактчек* можуть бути досліджені. *Фактчек* аналізує заяви, які:

- містять конкретний факт, цифру, документальну інформацію, що можуть бути підтверджені чи спростовані за допомогою інформації з відкритих джерел;
- оголошені публічно й можуть бути зафіксовані документально.

Наприклад:

- «Ми за обслуговування (зовнішніх боргів) платимо 75 млрд грн., а весь бюджет країни всього 600 млрд».

- *«Неможливо приймати бюджет, який базується на Податковому кодексу, що відкинув нашу країну на 148 місце в рейтингу економічних свобод».*
- *«Десять українських ІТ-компаній увійшли до списку топ-100 аутсорсингових компаній світу».*
- *«... На початку десятиліття майже третина українського експорту направлялась на російський ринок ...».*

Фактчек НЕ аналізує заяви публічних осіб, які:

- **містять суб'єктивну думку;**
- **являють собою припущення чи приблизні розрахунки;**
- **направлені на перспективу та не містять конкретних часових чи фактажних меж;**
- **містять узагальнений факт.**

Наприклад:

Суб'єктивна думка

«Я не думаю, що Україна зможе домогтися бажаного рівня зростання ВВП у 2017 році ... »

Припущення, приблизні розрахунки

«За даними нашої фракції, депутати якої звертались до фахівців, забезпечення пільгових верств населення у першому півріччі року буде приблизно на рівні 20–30%».

Заява направлена на перспективу

«Кабінет Міністрів планує отримати в поточному році від приватизації 50 млрд гривень».

Узагальнений факт

«З бюджету країни корумпованими чиновниками вкрадено 5 млрд гривень».

3.2 ЩО ПЕРЕВІРЯЄ ФАКТЧЕК

Цифрові технології сьогодення значно розширили канали просування інформації. Як наслідок — сильно збільшився обсяг аудиторії «споживання» інформаційних продуктів. З одного боку, це позитивний фактор — більше людей мають доступ до різних джерел генерації повідомлень, можливостей для співставлення, аналізу оприлюднених фактів. З іншого боку, така всеосяжність дає потужний інструмент для зловживань — використання технологій впливу, маніпуляцій суспільною думкою.

Саме тому за останні роки фактчекери значно розширили лінійку об'єктів перевірки. Сьогодні фактчек-ресурси перевіряють:

- публічні заяви знакових персоналій;
- повідомлення в ЗМІ (інколи — соцмережах);
- обіцянки (стосується знакових персоналій);
- суспільні наративи, «міфи»;
- мультимедійні продукти (фото-, відео- матеріали);
- достовірність подій;

Методологія перевірок вищезгаданих об'єктів практично однакова. Відрізняються лише механізми та інструменти.

Так, якщо публічну заяву знакової персони можна перевірити в режимі поточного часу, то дослідження обіцянок — пролонговано в часі: необхідно зафіксувати сам факт обіцянки, момент її оприлюднення, вказані персоною терміни виконання. Далі — відслідковувати процес виконання або невиконання обіцяного. Лише потім можна провести дослідження і констатувати — виконана в повному обсязі, виконана частково, чи не виконана взагалі обіцянка.

При розвінчуванні наративів/міфів має бути зроблений суспільний зріз для виявлення циркулюючої інформації, ступеня її важливості та ін. Для цього можна використовувати різні інструменти: опитування, аналіз обсягу медійних публікацій на ту чи іншу тему, активність в соц-мережах з обговорення актуальних питань.

Перевірка мультимедійних продуктів здійснюється здебільшого технічними та сучасними програмними засобами. Їх спектр надзвичайно широкий, можливості — потужні. За допомогою спеціалізованого софту виявляються:

- існування/не існування в дійсності об'єкту перевірки;
- факт здійснення технічних маніпуляцій (колажування, фотошоп обробка тощо);
- відповідність часу, місця;
- відповідність деталей об'єкту перевірки часовому проміжку (якщо мова йде про подію);
- та ін.

Яскравим прикладом професійного використання сучасних програмно-технічних засобів дослідження є розслідування катастрофи літака рейсу МН-17 групою міжнародних експертів Белінгкет (*ru.bellingcat.com/?s=mh17*).

ВЗАЄМОДІЯ ОБ'ЄКТІВ ПЕРЕВІРКИ. КЕЙС

Дуже часто при здійсненні фактчек-перевірок тих чи інших об'єктів фактчекінгу може статися так, що початок розслідування був спрямований на дослідження одного об'єкту, наприклад, повідомлення в ЗМІ, а вже в процесі самої роботи з аргументами фактчекер виходить на викриття іншого об'єкту, наприклад, достовірності події.

Яскравий приклад подібної ситуації — викриття у 2017 році журналістами американського видання *The Weekly Standard* фейкового засідання конгресу США, на якому спікерував український народний депутат Сергій Тарута.

Так восени 2017 року український телеканал NewsONE демонстрував у прямому ефірі нібито засідання комітету з фінансових питань конгресу США, на якому народний депутат України Сергій Тарута виступив із доповіддю про корупцію в НБУ. Журналісти видання The Weekly Standard зацікавилися даним фактом і перевірили достовірність оприлюдненої в медіа інформації — репортажу з прямим включенням.

Увагу американців (і одночасно — підозру) привернув візуальний ряд сюжету: невідповідність деталей інтер'єру рівню події, резонансність заходу і водночас відсутність реакції медійників США — не було жодного анонсу і поточного повідомлення про «засідання» саме цього комітету конгресу.

У процесі дослідження журналісти The Weekly Standard, користуючись відкритими джерелами — віртуальним відео туром конгресом, реєстром графіку засідань конгресу та його комітетів, журналом реєстрації відвідувачів, загальним списком конгресменів, реєстром реєстрації юридичних осіб — викрили, що засідання було фейкове. Воно відбулось в орендованій підвальній кімнаті в приміщенні конгресу США. Жоден діючий конгресмен на засіданні не був присутній, а організаторами події стали платні лобісти, послугами яких і скористався український парламентарій.

Аналізуючи дії журналістів The Weekly Standard слід зазначити, що опрацювання саме деталей досліджуваного об'єкту — явних, прихованих, другорядних — привело до викриття недостовірності масштабної події. Тому саме робота з деталями (в умовах обмежених джерел) — є головним фактором успішного розслідування.

При опрацюванні деталей слід дотримуватись всього двох правил:

- пошук невідповідностей;
- встановлення закономірностей.

3.3 ФАКТ, ФЕЙК, ФАКТОЇД

Згідно з матрицею заяви за концепцією *фактчек*, кожна теза, що досліджується, в основі своїй повинна мати конкретний факт або декілька суміжних за змістом фактів. Однак, як показує практика, в заявах знакових осіб часто-густо зустрічаються фейки і фактоїди. Кожен з цих об'єктів, як і факт, має своє визначення, особливості, відмінності.

ФАКТ

Факт — поняття, що має виражену суб'єкт-об'єктну природу, характеризує справжню подію або наслідок діяльності (онтологічний аспект) і вживається для вираження особливого різновиду емпіричного знання.

Факт означає те, що справді відбулося. Під словом «факт» прийнято також розуміти судження або в інший спосіб визначений стан дійсності.

Численні словосполучення — «факти підтвердилися», «факти не підтвердилися», «факти спростовані» — з одного боку, є нічим іншим, як «грою слів». Якщо це дійсний факт, тобто те, що відбулося в реальності, то він не може бути ні спростований, ні підтверджений. Проте, з іншого боку, практично (в журналістиці, юриспруденції, суддівстві) — факт може бути підтверджений чи спростований.

Що стосується журналістської діяльності, то саме факт лежить в основі будь-якого матеріалу, особливо розслідування. Це своєрідні цеглинки, з яких складається вся його структура.

За допомогою фактів журналіст (особливо фактчекер) може вказати на зв'язок реальної конкретної ситуації з масштабною суспільною проблемою, визначити варіанти розвитку подій.

Факт у журналістиці можна визначити як достовірне відображення фрагмента реальності, що є соціально репрезентативним. Для журналіста/фактчекера об'єктивне висвітлення подій означає правдиве відтворення фактів.

Що стосується фактажу в заявах знакових осіб, то дослідженою може бути саме та заява, яка містить конкретизований факт у вигляді цифрових чи документальних даних.

Приклад:

«За останні два роки наша країна втратила 17,4 млрд дол. США товарного експорту. Це можна порівняти з п'ятирічною програмою кредитування МВФ».

ФЕЙК

Фейк — від англійського **fake** — фальшивий, підроблений. Це слово увійшло в український лексикон як сленгове. Проте згодом (особливо після Революції Гідності та поширення антиукраїнської пропаганди) набуло зовсім іншого семантичного значення, перетворившись у своєрідний неофіційний термін.

Здебільшого фейки — це неправдиві новини чи повідомлення, які часто генеруються в онлайн-просторі спеціальними платформами чи особами. Фейки можуть мати вигляд і коментарів під реальними новинами, і особистих думок, наприклад, якоїсь активної групи у соцмережах чи відомого блогера. Такі канали просування та поширення фейку

спрямовані на надання неправдивому факту інформаційної ваги, впровадження його до різних каналів впливу, аби досягти якомога більшої кількості кінцевих споживачів цієї інформації.

Фейк може бути легко розпізнаваним, бо містить відверто брехливі факти, які можуть бути легко спростовані. Як правило, такі фейки подаються під гучними, сенсаційними заголовками.

У той же час інша категорія фейків — це добре підготовлені, структуровані повідомлення, яким завдяки псевдодокументальній основі надається форма реального правдивого факту. Такі фейки хоч і публікуються з досить «привабливими» заголовками, що привертають увагу, але їх інформаційний шум знаходиться на одному рівні з загальним потоком новин. Саме тому вони мають набагато більший шанс «зайти» в потрібну аудиторію, стати обговорюваною новиною. Як наслідок, викриття, спростування, а головне — переконання читацької аудиторії в неправдивості інформації стає складним завданням.

Приклад:

«Щоб забезпечити готівкові заощадження, коштовності, майно після введення Електронного декларування, група депутатів ВР оформила звернення до НБУ з проханням — прийняти зазначені цінності на депозитне зберігання з правом зарахування, 50% від накопичених дивідендів в поточний бюджет, держави ...»

ФАКТОЇД

Фактоїд — поняття дуже близьке до фейку. Від англ. factoid (fact — факт і гр. oid від eidos — форма, вид). Опубліковане офіційне повідомлення, яке приймається за істину як результат самого факту появи його оприлюднення. У загальновживаному розумінні — недостовірне, часто брехливе повідомлення, яке завдяки певним обставинам набуває достовірної форми та оприлюднюється як достовірне.

В одних випадках фактоїд дуже схожий на фейк, бо структурований, має «правдиву обгортку» і на перший погляд здається дійсним фактом. В інших — це факт, якого не може бути за логікою та змістом подій, тому він досить легко розпізнається та викривається.

У той же час, і у першому, і у другому випадках такі фактоїди мають чітку спрямованість, мету і завдання.

Перші, «правдиві», здебільшого спрямовані на те, щоб вплинути на загальну думку з приводу якихось подій чи реальних фактів, викликати суспільне обговорення, опоненти якого будуть оперувати як правдивою, так і псевдоправдивою інформацією. Як наслідок — виникнення спірних конфліктних ситуацій, розбрат у соціальному середовищі.

Другий вид фактоїду має на меті здебільшого створення зайвого «інформаційного шуму», перенавантаження інформаційних каналів, розмивання сконцентрованого потоку реальних новин, відволікання уваги читача від головних новин.

Термін «фактоїд» був введений в 1973 році американським письменником-романістом Норманом Мейлером в його біографії Мерілін Монро. Він відносить до фактоїдів «факти, які не існували до того, як вони з'явилися в журналі або газеті».

Досить ефективно використання фактоїдів у випадках, пов'язаних з наданням недобросовісної інформації щодо конкретних людей і організацій. Будь-яка спроба спростування в очах суспільства призводить до діаметрально протилежних результатів. До того ж випадковий слухач часто змушений заздалегідь прийняти неправдиву точку зору. Нерідко «фактоїдне інформування» починається з обвинувачення однієї сторони в несумлінності, неправдивості. Таким чином створюється враження додаткової істинності фактоїду.

Ще одна ознака фактоїду (з практики *фактчек*) — використання спікером фактів та даних, які насправді не пов'язані один з одним, але в заяві подані як такі, що мають причинно-наслідкові зв'язки.

Інший варіант фактоїду (з практики *фактчек*) — дійсні факти оголошені спікером настільки неточно, неконкретно і безсистемно, що аналіз даних не можливий або матиме великий відсоток суб'єктивізму — фактчекер буде вимушений аналізувати не всю заяву в цілому,

а окремі мікротези та висмикнуті з контексту цифрові чи документальні фрагменти. Це призведе до викривленого неточного вердикту.

Приклад:

«Вперше за всю історію країни наша країна отримала 2 мільярди від Міжнародного валютного фонду — цього не зміг зробити жоден уряд під час жодних переговорів, які були без віддачі — тому що це був відсоток за користування цими коштами сплатою внесків Україною».

«Україна не має права продавати за кордон електроенергію дорожче за ціни на внутрішньому ринку. Ось у чому причина підняття тарифів».

3.4 МАНІПУЛЯЦІЯ, ПОПУЛІЗМ. ПРИЧИНИ ПОШИРЕННЯ. ТИПОВІ ОЗНАКИ

МАНІПУЛЯЦІЯ

Аналітика концепту *фактчек* перш за все спрямована на дослідження і викриття недостовірних фактів у політичній риториці. Саме політичні та навколополітичні фігури мають потужний вплив на широкі верстви населення, володіють засобами для цього (фінансовими та технічними), а головне — здебільшого ставлять собі за мету досягнення певної політичної ваги, формування запрограмованої суспільної думки.

Тому маніпулятивні технології та прийоми стали дамокловим мечем сучасного інформаційного простору — володіння ними стає все більш доступним, а канали впливу — потужнішими та глибшими.

Аби краще боротися з ворогом, необхідно вивчити його всебічно. Володіння знаннями про суть маніпуляції та її методи — основний аспект роботи за концепцією *фактчек*. Тож розглянемо це поняття детальніше.

Корінь слова «маніпуляція» походить від латинського слова **manus** — **рука**.

Дійсно, якщо абстрагуватися та уявити візуально, чим саме є маніпуляція, то здебільшого вимальовується картинка про навмисне цілеспрямоване управління чимось або кимось за допомогою рук; керування лялькою на ниточках тощо. Візьмемо це на примітку.

У словниках європейських мов слово «маніпуляція» тлумачиться як дія, спрямована на об'єкти/людей з певними намірами, цілями. Мається на увазі, що для таких дій потрібні спритність і вправність. Звідси

походить і сучасне переносне значення слова — спритне поводження з людьми, як з об'єктами, речами. Оксфордський словник англійської мови трактує маніпуляцію як **«акт впливу на людей або керування ними зі спритністю, особливо із зневажливим підтекстом, як приховане керування або вплив»**.

Близьким до поняття «маніпуляція» є термін **«макіавеллізм»** — «використання хитрості і лукавства в управлінні державою або взагалі в адмініструванні». Про це йшлося в працях італійського дипломата і письменника епохи Відродження Нікколо Макіавеллі.

Слово має аналогічне використання в сучасній психології, що характеризує лукавий стиль міжособистісного спілкування, пов'язаний із цинічними і прагматичними нехтуваннями моралі. Макіавеллізм став дуже популярним у кінці XVI століття в англійській мові, хоча термін вперше наведений в Оксфордському словнику англійської мови від 1626 року.

Незважаючи на різницю у часі, суть двох понять є дуже близькою. Більш того, поняття «макіавеллізм» дає можливість більш глибоко зрозуміти цинічність та жорсткість поняття «маніпуляція» в сучасному її трактуванні. У сьогоднішньому політичному вимірі — маніпуляція є дійсно прагматичним інструментом впливу, методом адміністративного управління.

Слід зазначити, що маніпулятивний вплив є прихованим — стороною, що здійснює його, як правило, докладає максимум зусиль, щоб цей факт не був помічений об'єктом впливу. Успіх маніпуляції гарантований саме тоді, коли ті, на кого вона спрямована, вірять, що все відбувається природно і закономірно.

Чому маніпулятивні технології набули такого поширення в наш час і чому становлять дуже велику небезпеку для суспільства? Це стало можливо з наступних причин:

- маніпуляційні методи впливу на свідомість і суспільну думку впроваджуються в інформаційно-комунікаційні процеси, ефект від яких багаторазово підсилюється потужним використанням новітніх інформаційних технологій і засобів комунікації;

- суттєве збільшення кількості об'єктів маніпулятивного впливу внаслідок легкого доступу до засобів поширення інформації;
- відсутність ефективної системи соціально-психологічного захисту від маніпулятивних впливів;
- підвищена схильність значної частини населення до стороннього впливу у зв'язку із тривалим перебуванням у стресових умовах соціального/політичного/військового напруження;
- неконтрольоване поширення та використання новітніх маніпулятивних технологій (витік інформації про них раніше суворо контролювався);
- недолуге законодавство та неефективна нормативно-правова база, завдяки яким можна б було перешкоджати використанню маніпулятивних технологій чи притягати до відповідальності тих, хто ними користується.

Часто сторона, яка застосовує маніпулятивні технології, ставить на меті досягти наступного:

- тиражування політичних/соціальних/психологічних кліше;
- ідеалізації окремих явищ та подій;
- формування лояльного ставлення до певних впливових груп/осіб, а в перспективі — формування культу вождизму;
- поширення заздалегідь «сконструйованих і змодельованих» образів конкретних осіб, організацій, ідей, програм;
- дискредитації конкурентів, подій, явищ;
- викривлення дійсних фактів з метою насадження потрібного погляду, стереотипу мислення, формули поведінки широких верств населення;
- поширення чуток, нагнітання напруги, панічних настроїв, страху.

Наведені вище стратегічні завдання, які стоять перед маніпулятивними технологіями та тими, хто їх застосовує, реалізуються за допомогою певного інструментарію. У контексті *фактчек* ми будемо розглядати ті елементи, що зустрічаються в промовах, заявах, тезах знакових осіб — об'єктів дослідження фактчекерів. Звичайно, що кожен спікер —

залежно від мети, рівня професійних знань та фахових компетенцій, обсягу володіння методами та досвідом публічних виступів, психологічної підготовки, темпераменту — використовує свої індивідуальні прийоми маніпуляцій.

У той же час, спираючись на досвід *фактчеку* в Україні, наведемо типові «прикмети» маніпулятивних елементів та прийомів, що зустрічаються в заявах та тезах. Саме на них насамперед слід звертати увагу журналістам/фактчекерам, бо ці загальні прикмети є своєрідною матрицею виявлення та розпізнавання ознак маніпуляції в риториці, не важливо якої тематики торкається в своїй промові спікер — політичної, економічної, соціальної (*таблиця № 8*).

Як бачимо з наведених в таблиці узагальнень, мета, з якою використовуються маніпулятивні техніки окремими особами та групами осіб, здебільшого лежить у площині чотирьох головних складових, що по суті, і є тією самою матрицею маніпуляції:

- викривлення дійсної картини подій та реальних фактів;
- проникнення в якомога ширше середовище цільової аудиторії;
- розпорошення уваги, нагнітання напруги, викривленого розуміння подій/явищ;
- формування особистого позитивного образу, послаблення конкурентів.

ПОПУЛІЗМ

Практика *фактчеку* показує — з одного боку, «маніпуляція» та «популізм», як складові риторики, хоч і розрізняються як поняття, проте часто використовують спільний інструментарій. Підсилюючи один одного, їхні техніки перетинаються безпосередньо в тезах знакових осіб і створюють ілюзію реальності оприлюднених фактів. Тому здебільшого до заяв, насичених популістською риторикою, за можливості їх спростування, застосовуються ті ж самі матриці та методи, що й до маніпулятивних.

Але варто більш детально розглянути поняття «популізм».

Популізм — різновид політичної культури, представники якої прагнуть до потурання настроям мас, використовуючи їхні труднощі, як правило, обіцяючи вирішення проблемних питань з приходом до влади.

Для популізму характерні демагогія, невиконання обіцяного, рішення, які на практиці не можуть бути реалізовані, а якщо і реалізуються, то лише в мізерному відсотку в зручний для політичних сил спосіб.

Популістів досить легко викрити, але складно примусити визнати перебільшення та принципову неможливість реалізувати обіцяне — завдяки потужній демагогічній аурі вони завжди знаходять нескінченну низку чинників, які не дали змогу втілити в життя всі задуми.

Сучасний політичний лексикон трактує популізм як певний набір тактичних прийомів у політичній боротьбі, пов'язаних з апеляцією до суспільної свідомості мас зі спробами підлаштуватися під їхні вимоги, використовувати такі риси суспільної свідомості, як спрощеність уявлень про певні явища і події життя, безпосередність сприйняття, максималізм і схильність до простих і однозначних пропозицій.

Як правило, риторика популістів на перший погляд дуже раціональна — декілька жорстких, прагматичних, неординарних рішень можуть радикально змінити на краще всю загальну економічну, політичну і суспільну ситуацію. Проте аналітичного підґрунтя такі рішення зазвичай не мають.

Серед інших особливостей популізму та популістської риторики можна відзначити:

- прагнення відповісти на найбільш нагальні питання широких верств громадян;
- масштабність обіцянок;

- яскравість формулювань, які базуються на побутовій лексиці й співзвучні з побутовою свідомістю;
- неординарність, показовість акцій та заходів політичного діяча/групи, які своєю безпосередністю мають на меті «зайти» в свідомість максимальної кількості цільової аудиторії;
- пряме спілкування чи звернення через масові ЗМІ та інші інформаційні канали до цільової аудиторії;
- пряме, безапеляційне (часто безпідставне) обвинувачення інших лідерів/груп/установ у тих чи інших проблемах суспільства;
- використання як захист на звинувачення в нереалізації одних обіцянок, інших, ще більш гучних.

Слабкість популізму в тому, що він дуже вразливий до аналізу обґрунтованості висунутих обіцянок та демонстрації тих можливих наслідків, до яких можуть привести «одноразові» рішення в тому випадку, якщо обіцянки будуть виконані хоча б частково.

Цей аспект активно використовує концепція *фактчек* для протидії та викриття популістських заяв. Більш того, ефект підсилюється, оскільки, як вже було вказано в попередніх розділах, *фактчек* використовує тільки відкриті джерела для збору доказової бази. Це потужна платформа впливу, бо відкрито демонструє некомпетентність популістів, унеможливорює звинувачення у використанні суб'єктивної заангажованої інформації.

Складність роботи фактчекера саме з популістською риторикою полягає в тому, що дуже часто спікери-популісти використовують в промовах:

- не стільки реальні факти, скільки гасла та певні штампи;
- тези містять відверто суб'єктивні ознаки;
- зміст заяв хоч і може ґрунтуватися на реальних даних/документах, проте спрямований на перспективу і не підлягає аналізу;
- заяви звернені до інших знакових осіб, з безпосереднім цитуванням їх висловів, що змінює адресність дослідження.

З іншого боку, зі спікерами-популістами відбувається такий собі ефект «перебріхування самого себе». Головна причина його — популісти, як правило, не є фахівцями в тих соціально-економічних питаннях, з якими найчастіше апелюють до своєї аудиторії. Вони не мають глибоких знань у цих сферах, не до кінця розуміють причинно-наслідкові зв'язки, а користуються найбільш зрозумілими для них даними/цифрами/фактами, головним чином розрахованими на «споживання» широкою аудиторією. Як наслідок — під час дискутування/виступів на одні й ті ж теми допускають фактичні помилки в заявах, кожного разу називаючи різні дані/цифри, що характеризують ті ж самі явища/події/тенденції.

Приклади популістських заяв:

- *«Якби держава не пішла на поводу міжнародної спільноти, яка сьогодні не може гарантувати нашу безпеку, і не відмовилась від потужного військового потенціалу, в нас би не було сьогодні війни на Сході і окупації на півдні. Але, попри все, ми зберегли свій науковий потенціал і тому хай там знають — ми можемо відновити втрачене за декілька років. І це є одним з найголовніших пунктів нашої політичної програми...»*
- *«При наявності політичної волі, консолідації суспільства та збройних сил війна на Сході може бути закінчена якщо не в лічені години, то за кілька днів...»*
- *«Кожен громадянин повинен знати за що він платить! Чому Кабмін публічно не показує, з чого реально складається той чи інший тариф? Ми подаємо до суду з вимогою відкрити схему нарахування. І ми доб'ємось того, щоб роздруковка з схемою що, як і за яких умов нараховується лежала на столі у кожної сім'ї...»*

3.5 МЕТОДИ ФАКТОЛОГІЧНОЇ МАНІПУЛЯЦІЇ

Існує чимало трактувань такого поняття, як маніпуляція. Але в узагальненому форматі маніпуляцію можна визначити наступним чином:

- вплив на сприйняття і поведінку людей шляхом прихованих дій для досягнення певної мети — формування необхідного відношення до явищ/подій/осіб;
- підміна істинних цілей, намірів хибними, викривленими, які видаються за істині;
- приховані психологічні, технічні прийоми, метою яких є примусити об'єкт впливу, всупереч його інтересам, виконати потрібні дії.

Так само як визначення поняття, систематизовано і описано чимало способів та прийомів маніпуляцій. В основі цих систем різні критерії.

Що стосується фактчекінгу — в розрізі роботи зі заявами та повідомленнями — як правило, об'єктами дослідження стають саме ті, де зустрічається маніпуляція фактами, даними, поняттями, причинно-наслідковими зв'язками. За декілька років накопичився достатній обсяг перевірок подібних заяв. На основі аналізу результатів цих досліджень українськими фактчекерами була сформована оригінальна класифікація методів фактологічної маніпуляції в публічній риторичі. Вона корисна тим, що дає можливість за характерними маркерами розпізнавати маніпулятивні прийоми ще на стадії аналізу заяви/повідомлення і, відповідно, більш ефективно та в короткі терміни використовувати інструменти фактчекінгу для викриття цих маніпуляцій.

До фактологічних маніпуляцій відносяться наступні:

1 ПРИМЕНШЕННЯ/ПЕРЕБІЛЬШЕННЯ ЦИФРОВИХ ПОКАЗНИКІВ

Один із найбільш поширених прийомів. Його можна віднести до простих як за ознаками розпізнавання, так і за ступенем викриття. Як правило, він використовується, щоб яскравіше проілюструвати картину події та явища, продемонструвати «турботу» спікера, «підвищену» компетенцію його в тій чи іншій сфері.

Характерні ознаки:

- перебільшення / применшення одних величин на користь інших;
- хибність проміжків часу, порівняльних періодів;
- узагальнення, хибне трактування понять, методик підрахунку, причинно-наслідкових зв'язків;
- високе емоційне забарвлення, критика, звинувачення.

Наприклад: *«80-85% людей, це до речі, згідно офіційної статистики ООН, в державі перебувають за межею бідності. Це жахливий показник!»*
(PS: реальний показник на 20% менший.)

2 УЗАГАЛЬНЕННЯ

Розповсюджений прийом. Використовується як для того, щоб підвищити позитивність явища чи події, так і для більш потужного негативного його «забарвлення».

Характерні ознаки:

- для надання правдивості заявленим фактам використовуються такі слова: «практично», «фактично», «майже», «однозначно», «без сумніву» та ін.;
- декларативність риторики, присутність гасел;
- звернення до гучних джерел, документів, апелювання до попередніх заяв, обіцянок, планів.

Наприклад: *«Реформа децентралізації приносить очікувані результати — за останній рік бюджети розвитку практично всіх міст зросли у два рази. Можна сказати, що реформа діє на 100%».*

(PS: насправді, бюджети зросли тільки у 75% міст.)

3 ГІПЕРБОЛІЗАЦІЯ ЯВИЩ/ПОДІЙ ТА ЇХ НАСЛІДКІВ

Активний прийом, який часто застосовується в якості інструменту «нищівної» критики, нагнітання напруги навколо певної теми, події, явища.

Характерні ознаки:

- вражаючі свідомість порівняння величин, масштабні узагальнення цифрових показників, проміжків часу, інших фактичних даних;
- використання таких слів та словосполучень як: «жахлива подія / ситуація», «неприпустимо», «страшно», «ганебно» і та ін.;
- для надання ваги аргументації — висока емоційність риторики, присутність критики, агресії, погроз.

Наприклад: *«Ми маємо жахливі пенсії і зарплати: в 4 рази нижчі, ніж в Латвії і Литві, в 6 разів — ніж в Польщі, в 16 разів — ніж в Єврозоні, і в 21 раз — ніж в США. В той же час ми маємо світові ціни на продукти харчування. І така тенденція буде тільки поглиблюватись. Це неприпустимо!..»*

(PS: фактичні показники в 3-4 рази менші, ніж ті, які озвучив спікер.)

4 «ПЕРЕНЕСЕННЯ» ВЛАСТИВОСТЕЙ І ВАГИ ОДНИХ ПОНЬЯТ НА ІНШІ

Класичний маніпулятивний прийом, коли широкому загалу оголошуються хибні, викривлені властивості того чи іншого об'єкта, замовчується повний спектр ознак, нехтуються його дійсні властивості. Часто прийом застосовується до достатньо складних понять, з якими мало ознайомлений пересічний громадянин, або уточнення потребують спеціальних знань.

Характерні ознаки:

- на хвилі критики (або піднесення) — створення спотвореного уявлення про суть об'єкта, його властивості, можливості, вплив, взаємодію об'єкта з іншими об'єктами;
- оманлива демонстрація високого рівня обізнаності в темі риторики, «турботи» спікера;
- емоційність, декларативність риторики, критика, агресія, зневага до контраргументів.

Наприклад: *«Як можна приймати бюджет на основі такого ганебного Податкового кодексу, який відкинув нашу країну в рейтингу економічних свобод на 148 місце у світі?»*

(PS:насправді Податковий кодекс не має такого виключного впливу на бюджет.)

5 НАДАННЯ ВАГИ ВИКРИВЛЕНИМ ДАНИМ ЗАВДЯКИ ВИКОРИСТАННЮ ВИГАДАНОГО АБО ДІЙСНОГО ВПЛИВОВОГО ДЖЕРЕЛА

Такий прийом є досить поширеним, особливо серед спікерів, яких відносять до категорії популістів. Проте одні з них використовують «прикриття» знаковим джерелом, щоб приховати свою некомпетентність, інші — навпаки, надати персональній обізнаності ще більш високого статусу. Але і одні й другі, як правило, камуфлюють цим неправдиві факти та дані.

Характерні ознаки:

- демонстрація карколомних, вражаючих даних / фактів, аргументації до них з посиланням на визнані джерела, експертні ресурси;
- приписування одним джерелам властивостей, можливостей, ознак інших, як наслідок — створення хибної картини щодо їх реальних функцій, завдань, мети;
- оманлива демонстрація глибокої обізнаності, високе емоційне забарвлення, декларативність риторики, критика, зневага до опонентів.

Наприклад: «За час каденції минулого прем'єра, за 2015 рік, з держави в офшори було виведено 15 млрд доларів США! І ці дані і висновки Світового банку і експертів МВФ...»

(PS: ні МВФ, ні Світовий банк не займаються рахуванням коштів, виведених в офшорні зони з будь-якої країни.)

6 «ТІНЬОВИЙ ЕФЕКТ»

Як правило даний спосіб маніпуляції використовується для надання ваги певним планам, обіцянкам, перспективним напрацюванням. Одночасно, не афішуються або взагалі не висвітлюються дійсні результати реалізації обіцяного.

Характерні ознаки:

- навмисний акцент на тих даних, що демонструють успішність (в поточному часі чи в майбутньому) із нехтуванням інших показників, наприклад, реально досягнутих, або досягнутих за рахунок чого;
- оманлива демонстрація високої обізнаності в темі, оманлива аксіономічність тверджень;
- потужна емоційність, декларативність, риторики, використання гасел, закликів.

Наприклад: *«Починаючи з 2014 року ми збільшували витрати на військові потреби країни. Якщо в 2014 році бюджетом було заплановано майже 21 млрд грн, то в 2017-му — 125 млрд грн, а в 2018 — вже 185!...»*

(PS: в дійсності бюджети недовиконувались, але це відображалось тільки в фінансовій звітності, в публічну площину не виносилось.)

7 НАДАННЯ ВАГИ ЗАЯВІ ЗА РАХУНОК ВИКОРИСТАННЯ ФАКТІВ, ПЕРЕВІРКА ЯКИХ УСКЛАДНЕНА

У подібних ситуаціях спікер навмисно будує аргументацію на яскравих даних, прикладах, доступ до перевірки яких вкрай обмежений, ускладнений або ним володіють вузькопрофільні експерти. Розраху-

нок робиться на те, що пересічний громадянин прийме «на віру» слова спікера. Крім того, важкодоступні дані надають ознак правдивості всьому повідомленню, хоча самі можуть бути викривлені.

Характерні ознаки:

- оманлива демонстрація: високої обізнаності в темі, володіння глибинними знаннями, широким спектром дотичної інформації;
- створення хибного уявлення, викривленої картини дійсності про оголошені факти, надання їм ознак правдивості;
- високе емоційне забарвлення, декларативність риторики, критика, агресія.

Наприклад: *«Успішні країни в Європі мають потужні корпорації, і вони є державними корпораціями. Той самий Volkswagen (Німеччина), у Франції — Renault, Samsung — в Кореї!..»*

(PS: насправді вищезгадані компанії не є державними, бо частка державної власності не перевищує 10 — 20%.)

8 ОТOTOЖНЕННЯ ПОДІЙ ТА ЯВИЩ З ПЕРІОДОМ ЧИ ОСОБАМИ

Даний спосіб маніпуляції активно застосовується для перекладання відповідальності, вини на певних осіб, групи осіб, період, проміжок часу, події та ін. Він є інструментом або нищівної критики, або піднесення певних досягнень за рахунок контрастної демонстрації на тлі реально підібраних, «зручних» недоліків, невдач опонентів.

Характерні ознаки:

- популістична, декларативна риторика, використання гасел, аргументації підкірпленої гаслами, публічних штампів, соціальних міфів, стереотипних кліше;
- демонстрація зневаги до певного періоду часу, групи осіб, однієї особи, її дій, наслідків її дій;
- висока емоційність, агресія, критиканство, багаторазові повторення.

Наприклад: *«Реструктуризація боргів призвела до того, що ми будемо платити їх ще 40 років! Наші діти їх будуть платити! Ця влада, разом з «напередниками» досягла того, що кожен громадянин, навіть ті хто тільки народжені, вже винні кредиторам по \$10 000...»*

(PS: будь-який борг держави не обліковується в фінансовій практиці з розрахунку на одного громадянина. Це макроекономічна величина.)

9 «ЗАБАЛАКУВАННЯ» ГОСТРОЇ ТЕМИ СУМІЖНОЮ, АЛЕ ДРУГОРЯДНОЮ

Застосовується такий спосіб маніпуляції для того, щоб відволікти суспільну увагу від головного аспекту якоїсь проблеми, акцентувавши увагу на другорядній. Зазвичай, другорядному аспекту додаються ще й гіперболізовані ознаки.

Характерні ознаки:

- надання об'єкту непритаманних йому властивостей, як наслідок — створення хибної картини щодо структури, діяльності об'єкту або його складових;
- декларативна риторика та аргументація, використання гасел, публічних штампів, соціальних міфів, стереотипних кліше, апелювання до найбільш вразливих суспільних проблем;
- яскраве емоційне забарвлення риторики, критика, агресія, зневага, спонування до дій.

Наприклад: *«Коли говорять про тарифи, чому не звертають увагу, яку зарплатню отримують чиновники, так званого «регулятора». У його керівника зарплата 2 млн грн на місяць! І він там не один такий! А ви питаєте чому ростуть тарифи?..»*

(PS: «оплата праці» закладена у будь-якому тарифі, не перевищує 10% і не є визначальною для формування самого тарифу.)

10 ВИКРИВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПОРІВНЯННЯ ДАНИХ/ПЕРІОДІВ

Спосіб застосовується при оперуванні спікером складними поняттями, тонкощі яких незрозумілі широкому загалу. За його допомогою створюється вигідна картина досягнень, вчинків, тих чи інших рішень. Викриття таких маніпуляцій потребує фахових знань.

Характерні ознаки:

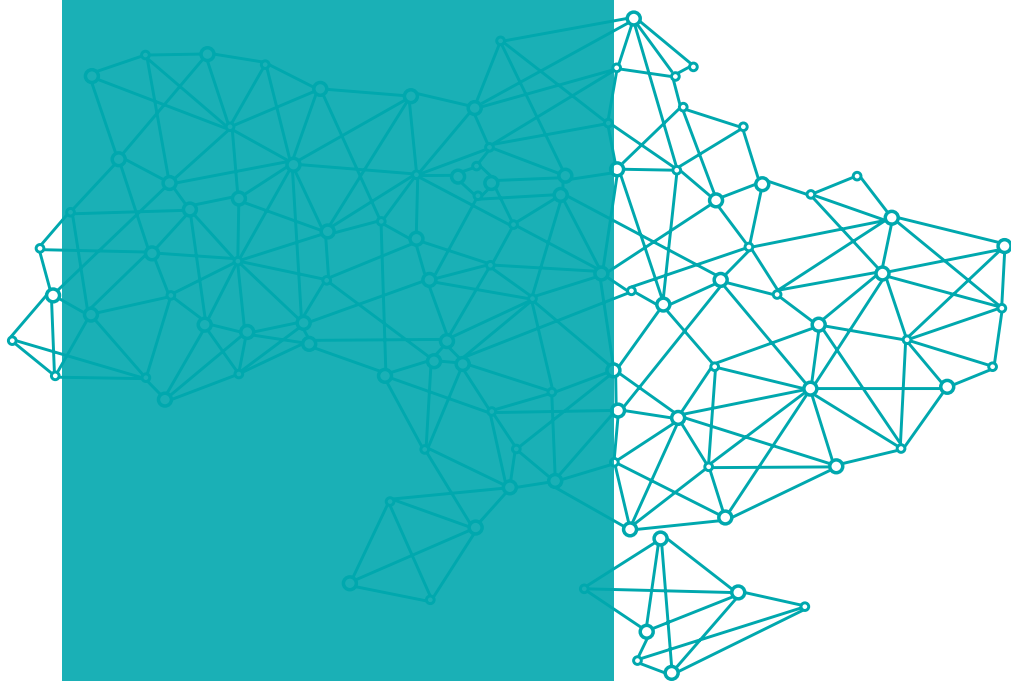
- порівняння зручних величин/періодів, узагальнення, спрощення, надання ваги другорядним факторам, ознакам;
- демонстрація високої обізнаності в темі, глибокого розуміння причинно-наслідкових зв'язків, оманлива аксіомічність, інколи беззаперечність, тверджень, оманливий конструктив;
- висока емоційність, декларативність, використання гасел.

Наприклад: *«У лютому цього року наша металургійна галузь показала 1% відсоток зростання. Про що це свідчить? Що почала відновлюватись і зростати економіка держави, бо металургія — локомотив нашої економіки...»*

(PS: 1% зростання «з'явився» завдяки порівнянню показника лютого з січнем поточного року, а не як того вимагають правила, з аналогічним періодом, лютим, минулого року.)

ДОКАЗОВА БАЗА

РОЗДІЛ 4

4.1 ПОБУДОВА ДОКАЗОВОЇ БАЗИ. УНИКНЕННЯ ПОМИЛОК

У попередніх розділах було детально розглянуто питання, що публічна заява чи теза знакової особи є головним об'єктом дослідження за концепцією *фактчек*. Саме ж дослідження являє собою процес збору/генерації даних та фактів, які доказують правомірність заяви або спростовують її.

Доказова ж база наповнюється інформацією виключно з відкритих джерел.

Яким же чином відбувається збір доказової бази? Які методи та прийоми при цьому використовуються? Як конвертуються здобуті дані? Ці та інші питання про зміст доказової бази будуть розглянуті в поточному розділі.

Слід одразу зазначити, що аргументи, процес їхнього збору та процес дослідження за змістом відповідають загальному трактуванню терміна доказу. Тому коротко розглянемо саме поняття.

Доказ, у першу чергу, являє собою логічну операцію, метод чи процес встановлення істини шляхом обґрунтування істинності твердження з використанням фактів, даних, документів, фахових суджень. За допомогою сукупності логічних прийомів істинність будь-якого судження (заяви чи тези) обґрунтовується, базуючись на інших істинних судженнях (фактах, документах, статистичних даних).

Необхідність у доведенні того чи іншого твердження виникає при сумніві в його достовірності. У випадку *фактчеку* журналіст не повинен приймати як правдиве (істинне) жодне судження/заяву/тезу (крім вочевидь правдивих), брати під сумнів практично кожне з них, шляхом переднього аналізу виявляти можливість перевірки наведеного в заяві факту/фактів. Після виконання цієї умови переходити до збору доказів.

Проте не слід розуміти, що мета фактчекера зокрема (і концепту *фактчек* взагалі) — пошук брехні у висловах знакових осіб!

Це одна з найнебезпечніших помилок, яка може призвести до викривленого використання інструментів *фактчеку*, суб'єктивізму, заангажованості, гонитвою за «смаженим фактом».

У першу чергу, *фактчек* спрямований саме на встановлення істинності того чи іншого вислову, достовірності й відповідності дійсності наведених у заяві фактів.

Додатково про це говорить і відповідність структури доказу за концепцією *фактчек* загальнопринятій структурі головних складових доказу. Зокрема, основу доказу в широкому розумінні становлять:

- теза/заява — твердження, істинність якого треба довести;
- аргументи і факти — це ті істинні (достовірні) факти/документи/цифрові дані, якими користуються при доведенні тези/заяви;
- демонстрація (форма доказу) — спосіб чи метод обґрунтованого логічного зв'язку між аналізованою тезою та наведеними аргументами.

Як і в загальній логіці, концепція *фактчек* використовує докази двох форм — прямі та непрямі.

Прямий доказ — це розгляд аргументів і потім перехід безпосередньо до доведення істинності (чи хибності тези). Часто в прямих доказах використовуються статистичні дані, різні документи, офіційні відповіді на звернення до державних органів.

При використанні **непрямого доказу** істинність (хибність) висунутої тези обґрунтовується шляхом доказу помилковості висунутої антитези. Цей метод застосовується у випадку, коли не можливо здобути аргументи для прямого способу доказу.

Базуючись на вищевказаному, можна вивести умовну структуру побудови попередньої доказової схеми за концептом *фактчек*:

- встановлення можливості аналізу заяви/тези (за характеристиками — див. Розділ 3);
- «кристалізація» конкретного факту, цифрових чи документальних даних, які будуть досліджуватись;
- встановлення вірогідних джерел пошуку інформації;
- встановлення можливих допоміжних джерел інформації;
- структуризація можливих доказів та їхньої логічної послідовності;
- встановлення можливості й необхідності використання додаткових доказів та аргументів;
- встановлення оптимальних і найбільш доступних для сприйняття читачем способів подачі здобутої в першоджерелах інформації (у тому числі й таблиці, графіки, карти, схеми, відео);
- з'ясування оптимального формату матеріалу (бліц, аналітика, супер-бліц);
- висування попередньої пропозиції щодо можливого вердикту.

Наведену схему водночас можна використовувати і як етап планування роботи журналіста-фактчекера, який передувє основній частині — пошуку джерел та збору доказів. Більш того, етап планування повинен увійти в систему роботи журналіста, як невід'ємна складова. В ідеальному варіанті — застосовуватись редакційною колегією чи групою експертів або фактчекерів, які мають на меті аналітичне дослідження тієї чи іншої заяви. Чому це важливо?

Практика **FactCheck** показала, що часто зустрічаються випадки, коли заява/теза, на перший погляд:

- не містить фактажу, що потребує глибокого аналізу;
- може бути опрацьована у форматі *бліц* або короткої аналітичної статті;
- першоджерела, які планується використати, здаються явними;
- логіка побудови — проста.

Проте такі попередні припущення можуть виявитись хибними, і це може з'ясуватися вже під час роботи над тезою. У такому випадку є велика вірогідність того, що практично весь попередній матеріал необхідно буде переробляти або, взагалі, починати пошук аргументів наново. Це призводить до розтягування терміну опрацювання заяви. Подібна ситуація може призвести до того, що заява може втратити актуальність, або з'явиться інша подібна, яка належатиме більш іменитому спікеру чи буде озвучена у гострішому контексті й за цікавіших умов.

Щоб запобігти таким випадкам, необхідно ввести позицію попереднього ретельного планування, колективного обговорення як фактору оптимізації процесу роботи над заявою і збору доказової бази.

Крім того, щоб уникнути помилок, слід дотримуватись загальних правил логіки, які актуальні (адаптивні) до концепту *фактчек* по відношенню до роботи з тезою, аргументами і самим доказом.

Правила уникнення помилок у роботі з тезами

- теза чи факт заяви, на якому зосереджується дослідження, повинен бути чітко окресленим, точним;
- теза чи факт має залишатися тотожним протягом всього процесу доказу — не змінюватись чи скорочуватись під впливом аргументів;
- уникати підміни тези в процесі дослідження;
- доказ тези, озвучений певним спікером, повинен залишатися саме доказом тези, а не доказом некомпетентності її автора.

Правила уникнення помилок у роботі з аргументами

- достовірність та істинність аргументів (наприклад, статистичних даних), що будуть використовуватись для доказу, повинні бути встановлені незалежно від того, чи є вони такими, чи мають ознаки аксіоми (наприклад, певні економічні формули чи сталі величини);
- унеможливити використання умовних або оманливих аргументів, які можуть базуватися на помилкових припущеннях (як правило, такі аргументи «маркуються» словосполученнями — «всім відомо, що...», «давно встановлений факт, що...», «цілком очевидно, що...» без посилань на компетентні джерела).

Правила уникнення помилок у роботі над складанням доказу

- не допускати словесного умовного слідування аргументів за тезами, коли самі аргументи підібрані помилково чи не точно, не спостерігається їх прямого зв'язку чи слідування тезі, а «прив'язка» відбувається штучно за рахунок слів «таким чином...», «в підсумку маємо...»;
- не використовувати аргументи, чинність яких обмежена часом, без контролю їх коригування та змін;
- не застосовувати у схемах доказів умовних аналогій (для більш яскравої ілюстрації гостроти теми), що можуть викривити реальну ситуацію в сфері чи галузі, до якої належить теза і аргументи;
- не використовувати аргументи, які повторно доказують істинність чи хибність тези;
- використовувати другорядні аргументи тільки у разі необхідності підсилити основний, але в оптимально мінімальній кількості, щоб запобігти «засмічуванню» дослідження додатковими елементами;
- якщо знайдено два і більше суттєвих аргументи і за «вагою» вони то-тожні, логіку самого процесу доказу необхідно вибудовувати навколо лише одного з них, запобігаючи розпорошенню уваги (пріоритет надається аргументам з фахового та більш визнаного джерела, інші ж аргументи за необхідністю можуть коротко вказуватись у дослідженні).

4.2 НАЙБІЛЬШ ВЖИВАНІ МЕТОДИ ДОКАЗІВ ЗА КОНЦЕПТОМ ФАКТЧЕК

Способи та методи, за допомогою яких за концептом *фактчек* здійснюється дослідження заяви/тези — це адаптовані (або аналогічні) методи, що використовує логіка, економічний аналіз. У випадку з *фактчек* вони дещо спрощені, але в основі своїй зберігають головні особливості та відмінності методів логіки й економічного аналізу.

Найбільш вживані наступні — порівняння, моделювання, спростування.

ПОРІВНЯННЯ

Порівняння — метод дослідження/пізнання, у процесі якого досліджуване явище/подія/факт зіставляється з уже відомими, досліджуваними раніше, або тими що є сталими, з метою визначення спільних рис або розбіжностей між ними.

За допомогою порівняння визначаються загальні та специфічні особливості досліджуваного факту, вивчаються зміни, динаміка, тенденції та закономірності.

За концептом *фактчек* (і у класичному журналістському розслідуванні) використовуються порівняння та зіставлення як документів, так і статистичних даних. У першому випадку порівнюється зміст декількох документів. У другому — заява, яка цитує документ чи посилається на нього, порівнюється з його змістом.

Щодо статистичних даних, то у простому варіанті порівнюються оприлюднені в заяві з тими, які можуть бути в першоджерелі інформації.

Як правило, прості документальні та статистичні порівняння виконуються для підготовки матеріалів у форматі *фактчек-бліц*, коли немає необхідності у глибокому дослідженні тези.

У випадках, якщо дослідження тези потребує розширеного аналізу, а порівняння можуть виявитись складними, **слід дотримуватись наступних правил:**

- для порівняння необхідно обирати об'єкти/явища/факти/дані, які можуть бути порівняні за якісними, структурними показниками, умовами та часом появи;
- вибір бази порівняння має бути такий, який містив би інформацію про всі взяті для порівняння об'єкти/явища/факти/дані;
- визначитись з видом порівняння — статичним, динамічним, просторовим;
- визначитись зі шкалою порівняння тих чи інших величин і ступенем значущості відмінностей, яка може впливати на результат, висновки і вердикт дослідження;
- визначитись з кількістю ознак порівняння — їх кількість має бути рівною до кожного з об'єктів дослідження;
- встановити вид самих ознак, за якими буде відбуватися порівняння.

МОДЕЛЮВАННЯ

Практика *FactCheck* показує, що бувають випадки, коли заява чи теза хоч і містить конкретний факт, проте напряду його доказ або не можливий, або ускладнений суб'єктивними й об'єктивними причинами (наприклад, оперативному дослідженню перешкоджає відсутність поточних статистичних даних, які, як правило, викладаються на відповідні ресурси із запізненням на місяць і більше).

В інших випадках — заява стосується складної або багаторівневої теми, охоплює питання декількох галузей чи сфер діяльності і за обся-

гом інформації вони достатньо обширні. Дослідити простими методами факти заяви не є можливим.

У подібних ситуаціях для побудови доказу може використовуватись метод моделювання. Доказ може як цілком базуватися на цьому методі, так і використовуватися як одна з його складових частин.

Поняття моделювання в широкому розумінні можна визначити як метод теоретичного та практичного опосередкованого дослідження (у концепті *фактчек* — заяви знакової особи), коли замість безпосереднього об'єкта пізнання вибирається чи створюється схожий із ним допоміжний об'єкт-замісник (модель), відбувається його аналіз, а здобута таким шляхом інформація «переноситься» на основний предмет вивчення.

Щодо концепту *фактчек*, то метод моделювання — достатньо тонкий інструмент дослідження заяви чи тези. Одним з головних критеріїв *фактчеку* є максимальна об'єктивність та неупередженість, виключення припущень, маніпулювань даними та фактами. А як бачимо, у самому визначенні поняття моделювання вже закладається теоретичне протиріччя концепту *фактчек* — журналіст вдається до умовного, але припущення, створення допоміжних неіснуючих платформ аналізу. У цьому є ризик, бо найменша помилка чи хибність навіть частини модельної схеми може призвести до критично неправильного результату і вердикту.

Тому при використанні методу моделювання дуже важливо наступне:

- події/явища/процеси повинні мати однакові/тотожні/зіставні ознаки;
- параметри та умови змодельованої ситуації мають бути максимально наближені до оригіналу або тотожні з ним;
- критерії та параметри, які будуть описувати/створювати штучну модель, мають бути характерні для оригіналу;
- при «перенесенні» даних з моделі на оригінал необхідно враховувати можливі неточності та некритичні неузгодження, які в цілому не вплинуть на загальну картину, але можуть стати підставою для звинувачень у суб'єктивності.

Загалом метод моделювання (разом з деякими окремими методами порівняння) відноситься складноформатних методів доказу. У концепті *фактчек* він частіше використовується для підготовки аналітичних матеріалів, для роботи зі складними за тематикою чи фактажем тезами.

СПРОСТУВАННЯ

Методи спростування, без перебільшення, можна назвати головними інструментами в роботі за концептом *фактчек* при дослідженні тез та заяв. Даних методів чимало — у розділі вони будуть розглянуті на конкретних прикладах.

Для більш ґрунтового розуміння суті спростувань та механізму їхнього застосування, слід детальніше зупинитись на суті самого поняття.

Згідно з логічними нормами, спростування — це міркування (його форма може бути різна — усна чи письмова), яке встановлює хибність, помилковість та безпідставність тези.

Як бачимо, навіть класичний опис поняття спростування практично відображає зміст і мету концепту *фактчек*. Ця близькість у визначенні якраз і обумовлює те, що методи спростування є головною зброєю *фактчеку* з виявлення брехливих фактів, маніпуляцій та популізму в заявах знакових персон.

За ознаками та механізмом виділяють три групи методів спростування (їх застосовує і *фактчек*):

- **спростування тези** — результатом його є визнання хибності чи помилковості самої тези;
- **спростування аргументів** — встановлює помилковість тези шляхом встановлення хибності аргументів;
- **спростування демонстрації** — виявляє помилки у виведенні тези з аргументів.

4.3 СПОСОБИ СПРОСТУВАННЯ — ДЕТАЛІЗАЦІЯ ТА ПРИКЛАДИ

Кожна з вказаних у попередньому розділі груп включає в себе декілька способів. Розглянемо їх детальніше та на прикладах.

СПОСІБ СПРОСТУВАННЯ ТЕЗИ

1 СПРОСТУВАННЯ ТЕЗИ ФАКТАМИ

Приклад: *«В бюджеті поточного року 600 млн гривень виділено на енергозбереження...»*

Коментар: Теза містить чіткий конкретний факт — **600 млн гривень на енергозбереження**.

Для того, щоб встановити істинність цього факту (і тези загалом) достатньо в першоджерелах знайти, чи дійсно виділена саме така сума — тобто знайти інший факт, який встановить істинність (чи спростує) досліджуваний факт тези й тезу в цілому.

2 СПРОСТУВАННЯ ТЕЗИ ШЛЯХОМ ДОВЕДЕННЯ ІСТИННОСТІ НОВОЇ ТЕЗИ

Приклад: *«Покажіть хоч одного громадянина, якому дали субсидію чи допомогу на забезпечення енергозбереження готівкою... Ні одному!...»*

Коментар: Головний меседж заяви — **готівкою допомогу не дали ні одному громадянину**.

Щоб спростувати цей факт і заяву, можна висунути іншу — громадянам виділялась допомога готівкою відповідно до певних програм.

З'ясувавши кількість цих громадян, ми покажемо істинність нашої нової тези і хибність вихідної.

3 СПРОСТУВАННЯ ТЕЗИ ШЛЯХОМ ВСТАНОВЛЕННЯ В НІЙ НАСЛІДКІВ, ЩО СУПЕРЕЧАТЬ ДІЙНОСТІ

Приклад: *«Я можу стверджувати, що попередній уряд завжди захищав інтереси простих людей, а не міжнародних організацій...»*

Коментар: Заява хоч і не містить чіткого критерію «захисту інтересів», проте задає напрямок — **виявити пріоритетність дій уряду.**

Для цього необхідно проаналізувати — до чого призвела діяльність уряду (за період каденції) по відношенню до простих людей і до міжнародних структур. Критерії вибираються згідно з прийнятими правилами оцінки рівня підвищення/падіння соціально-економічного стану громадян та преференцій/поступок до іноземних партнерів. У результаті дослідження ми бачимо реальну картину наслідків діяльності відносно обох об'єктів. Якщо наслідки мають негативний характер по відношенню до одного з об'єктів — теза є хибною, тобто спростована наведенням реальної картини наслідків.

СПОСІБ СПРОСТУВАННЯ АРГУМЕНТІВ

1 ВСТАНОВЛЕННЯ ПОМИЛКОВОСТІ АРГУМЕНТІВ

Приклад: *«В бюджеті 80 мільярдів заплановано на субсидії населенню! Жахлива цифра! Віддайте ці гроші краще на радикальне підвищення пенсій та зарплат...»*

Коментар: Ключовий аргумент тези — **80 мільярдами можна радикально підвищити пенсії та зарплати.**

Помилковість аргументу тези, як і самої тези в цілому, встановлюється простими розрахунками в окремих двох напрямках — наскільки зросте мінімальна пенсія та мінімальна зарплата (загальноприйнятий критерій), якщо ці кошти розділити порівну на кількість громадян пенсійного віку або тих, хто отримує мінімальну заробітну плату. По-

рівнявши ці показники із середніми показниками зростання пенсій та зарплат за обраний період (або з найбільшим показником цих параметрів), встановлюється помилковість аргументу і самої тези.

2 ВСТАНОВЛЕННЯ НЕДОСТАТНОСТІ АРГУМЕНТІВ ВІДНОСНО ТЕЗИ

Приклад: *«Кошти, заплановані нібито на допомогу громадянам, насправді ідуть олігархам у кишеню. З бюджету витягли — монополістам віддали, консервуючи енергозалежність та бідність...»*

Коментар: Головні аргументи заяви — **кошти потрапляють не за призначенням.**

Проте вона не спирається на якісь документальні чи статистичні першоджерела, не показує причинно-наслідкові зв'язки, має декларативний характер. Вибір критеріїв її спростування досить широкий і лежить у площині демонстрації реальної картини надходження коштів. Здобути достовірні аргументи засвідчать їх недостатню кількість у заяві спікера.

3 ВСТАНОВЛЕННЯ СУМНІВНОСТІ АРГУМЕНТІВ

Приклад: *«Кажуть, що під час каденції попереднього уряду виріс зовнішній борг країни? А давайте подивимось наскільки за цей же період зросли золотовалютні резерви? Вони зросли до 34 мільярдів доларів...»*

Коментар: Суть аргументації спікера — **щоб зрозуміти, що перший показник не такий вже й негативний, необхідно побачити позитивність другого.**

Слід зазначити, що практично це класичний маніпулятивний прийом — щоб принизити негатив одного явища, необхідно показати завищену позитивність іншого. Тому головний момент доказу — зосередитись не стільки на встановленні істинності кількісних показників, скільки на якісних — на закономірності змін одного показника відносно іншого, впливовості, залежності. Саме це доведе хибність та сумнівність аргументів тези.

4 ВСТАНОВЛЕННЯ СУМНІВНОСТІ ДЖЕРЕЛА АРГУМЕНТІВ

Приклад: *«Найбільш динамічна картина розвитку за всю історію — і це визнано — спостерігалась у країні «А» і країні «В». Вони зростали по 12 відсотків на рік протягом 15 років!..»*

Коментар: Головні аргументи — **темп і період зростання**.

Незважаючи на присутність в аргументах точних статистичних даних, не вказано їх джерело. Крім того, самі показники — узагальнені, бо не вказано за якими саме критеріями відбувалось зростання — ВВП, економіка, прожитковий рівень, інше. Завдання доказу — продемонструвати дійсні показники в кожному із можливих критеріїв з обов'язковим посиланням на вагоме джерело. Відмінність даних продемонструє сумнівність або хибність джерела, з якого були використані аргументи у тезі.

СПОСІБ СПРОСТУВАННЯ ДЕМОНСТРАЦІЇ

1 ВСТАНОВЛЕННЯ ПОМИЛКОВОСТІ АРГУМЕНТІВ, ВИВЕДЕНИХ З ТЕЗИ

Приклад: *«Військовий бюджет країни в доларовому еквіваленті склав 6 мільярдів. За ці кошти можна побудувати 1 200 кілометрів першокласних європейських доріг...»*

Коментар: Показовий момент заяви — **спікер виводить аргумент про 1 200 км доріг з тези про розмір військового бюджету**.

Хибність заяви вбачається вже при першому розгляді — не вказано курс перерахунку (на яку дату чи за чийм показником), критерій «першокласності» розмитий — не вказано посилання, за якими розрахунками виведена цифра — європейськими загальними чи адаптованими до певної країни і т.д. Демонстрацією альтернативних розрахунків у доказах вказується помилковість аргументу заяви, що був виведений з іншого аргументу.

** Інші способи демонстрації менш адаптивні до концепту фактчек або схожі за своїм механізмом спростування до вже вказаних, тому окремо не розглядаються.*

4.4 РОБОТА З ДЖЕРЕЛАМИ ДАНИХ

Використання в якості аргументної бази даних тільки з відкритих офіційних джерел (включно зі запитамі) — наріжний камінь концепту фактчек.

Крім своєрідного безпекового елемента (практично унеможливорює звинувачення фактчекера і видання в заангажованості, упередженості), фундаментальної базової складової (як ще одна риса оригінальності концепту), опора виключно на відкриті джерела — ілюстрація фактчекерами дотримання етичних стандартів журналістики.

Фахівець фактчекінгу (або саме видання) бере на себе відповідальність у винесенні оціночних вердиктів об'єкту розслідування, які позначаються такими досить суворими поняттями, як неправда, фейк, помилка, маніпуляція та ін. У випадку, якщо об'єктом розслідування буде висунута претензія, то фатчекер, обґрунтовуючи вердикт, повинен відкрито вказати на джерела аргументної бази. Якщо ці джерела не належать до відкритих — є всі підстави для звинувачення журналіста в упередженості.

Тому для об'єктивного проведення розслідування використовуються наступні офіційні відкриті джерела:

Таблиця № 9. Правила оптимізації роботи з інформацією

ПРОБЛЕМА	РЕКОМЕНДОВАНЕ РІШЕННЯ
Ресурси державних офіційних органів	Державні статистичні (Держстат та ін.). Державні бюджетні документи. Законодавчі — Конституція, кодекси. Будь-які відкриті реєстри.
Влада	Бази НБУ, Казначейства, фіскальних органів. Ресурси профільних міністерств, фондів. Державні регіональні профільні ресурси.
Ресурси офіційних міжнародних структур, офіційні ресурси інших країн	ООН, ВООЗ, Інтерпол, ОБСЕ, НАТО... Фінансові — Світовий банк, МВФ, ЄБРР... Держстати інших країн. Бюджетні та законодавчі ресурси інших країн. Профільні міністерства та фонди інших країн.
Міжнародні визнані недержавні спеціалізовані ресурси	Аналітичні, рейтингові (Transparency International ...). Міжнародні НГО (Червоний Хрест/ Напівмісяць, ФІФА...). Визнані професійні видання (The Economist...). Бібліотеки, наукові інститут (Бодліанська бібліотека в Оксфорді...).

**Запити в держав-
ні та міжнародні
установи**

Друковані, електронні.

**Експертні
заключення**

Якщо експерт посиляється на фахове,
визнане джерело.

При неможливості отримати дані з дже-
рела самостійно.

Як другорядний аргумент доказової
бази.

В окремих форматах фактчекінгу.

Використання фахових експертів для аргументної бази є досить спірним моментом середовищі фактчекерів. Негативне ставлення, яке пов'язане з ризиком наявності суб'єктивної думки, специфічного трактування або оцінки тих чи інших явищ, тенденцій, причинно-наслідкових зв'язків. Як наслідок — необ'єктивність (навіть викривленість) доказу і вердикту.

Тому експерти при роботі в межах концепту фактчек залучаються швидше, як консультанти. У самому розслідуванні їх висновки можуть використовуватись для підсилення основних аргументів.

До джерел, які не використовуються для збору аргументів і проти-річають концепту, несуть загрозу об'єктивності розслідування, можуть спровокувати претензії до видання (аж до судового позову) відносять-ся наступні:

- інсайдерська інформація, дані з невизнаних ресурсів;
- публікації в інших ЗМІ, особисті заключення журналістів, блогерів;
- публічні заяви інших знакових персон;
- неофіційні відповіді держаних та міжнародних установ.

Оволодіння навичками роботи з кожною з груп джерел, що відповідають критеріям концепту (якщо фактчекер не є фахівцем в тій чи іншій галузі), можна охарактеризувати як завдання середньої складності. Більшість ресурсів побудована за схожими алгоритмами, мають подібні системи класифікації даних та інші параметри.

Одночасно, навіть високе володіння навичками не гарантує журналісту уникнення труднощів. Типовими проблемами, при опрацюванні джерел даних є:

- різниця мов, принципів систематизації, класифікації груп даних;
- використання об'єктом дослідження випереджаючих даних (як правило, в публічний доступ дані того ж Держстату надходять із запізненням на 1-2 місяці);
- невпорядкованість даних, неспівставність величин і часових проміжків (заяви/повідомлення відносно джерела);
- опрацювання значного обсягу складних даних.

Практика показує — щоб зменшити ризик виникнення труднощів при роботі з джерелами даних для формування аргументної бази слід дотримуватись наступних правил:

- достовірність та істинність аргументів, які будуть використовуватись у доказах, мають бути встановлені до початку їх застосування;
- уникати використання умовних або оманливих аргументів, які базуються на помилкових припущеннях — часто вони маркуються словосполученнями: «давно встановлений факт...», «цілком очевидно, що...», «всім відомо що...»
- уникати доказу аргументів, які мають ознаки аксіоми (економічні поняття, величини і т. ін.).

4.5 НАЙБІЛЬШ ПОШИРЕНІ ПОМИЛКИ ПРИ РОБОТІ ЗА КОНЦЕПТОМ

1 ВИКОРИСТАННЯ ЯК АРГУМЕНТ ДОКАЗУ ІНФОРМАЦІЇ З ІНШИХ ЗМІ

Наслідки: Недостовірні аргументи, викривлені докази, хибний вердикт, репутаційні втрати ресурсу.

Виняток: Спеціалізовані визнані профільні ресурси; якщо ЗМІ містить документ про персональний запит (тоді посилання на запит має бути обов'язково).

Приклад:

Помилка: «За висновками розслідування ресурсу «Українська правда», відповідним відомством Міністерства оборони України було закуплено 60% вантажних авто із запланованих на поточний рік»

Можливий варіант: «За висновками розслідування ресурсу «Українська правда», у відповіді на офіційний запит, відповідне відомство Міністерства оборони України, повідомило, що, було закуплено...»

2 ВИКОРИСТАННЯ ЯК АРГУМЕНТ ДОКАЗУ КОМЕНТАРІВ / ДУМОК ЕКСПЕРТІВ

Наслідки: Суб'єктивність аргументів, суб'єктивність доказу, хибний/суб'єктивний вердикт, репутаційні втрати ресурсу.

Виняток: При використанні експертом посилань на фахові джерела, які підтверджують його думку.

Приклад:

Помилка: Експерт М: «Показник інфляції на рівні 15% річних не може бути реальним, тому що за перше півріччя інфляція досягла відмітки у 22%...»

Можливий варіант: Експерт М: «Показник інфляції на рівні 15% річних не може бути реальним, тому що за перше півріччя інфляція досягла відмітки у 22% і експерти МВФ опублікували відповідні дослідження з аналогічним прогнозом...»

3 ВИКОРИСТАННЯ ЯК АРГУМЕНТ ДОКАЗУ ДАНИХ ІЗ ЗАЯВ ІНШИХ СПІКЕРІВ

Наслідки: Протиріччя концепту, суб'єктивність аргументів, суб'єктивність доказу, репутаційні втрати ресурсу.

Приклад:

Помилка: «За словами Генерального директора продовольчої і сільськогосподарської організації ОН, вартість мінімального продуктового набору в Україні знаходиться на рівні африканських країн і складає всього \$2,5 на день...»

Правильний варіант: «За даними дослідження Продовольчої і сільськогосподарської організації ОН, вартість мінімального продуктового набору в Україні знаходиться на рівні африканських країн і складає всього \$2,5 на день. Ці дані на своєму виступі озвучив Генеральний директор організації...»

4 ДОКАЗ ТЕЗИ, В ЯКІЙ СПІКЕР СПРОСТОВУЄ ФАКТИ, ОГОЛОШЕНІ ІНШИМ СПІКЕРОМ

Наслідки: Протиріччя концепту, подвоєність аргументів, протиріччя в доказовій схемі, втрата часу, актуальності інших тез, репутаційні втрати ресурсу.

Приклад:

Помилка: «Виступаючи з доповіддю, Президент заявив про зростання експорту в країні ЄС на 27%... Я, як голова Фракції парламенту заявляю, що це брехня! Бо нам ввели квоти і за цими квотами ми лише втрачаємо. На 22% знизився експорт, а не збільшився...».

Пояснення: При спробі доказу даної тези може виникнути ситуація, що дані одного спікера вірні, а іншого ні (і не в контексті тези, а навпаки), або всі факти будуть хибними, чи навпаки — правильними. Тому доказ тези не має сенсу.

5 ВИКОРИСТАННЯ ДЖЕРЕЛА, НЕ ПОВ'ЯЗАНОГО З ТЕМОЮ ТЕЗИ, АЛЕ ОГолошеного спікером

Наслідки: Хибний шлях пошуку аргументів, неможливість встановити прямі аргументи, неможливість побудови доказової схеми, втрата часу, актуальності тез.

Приклад:

Помилка: «За час каденції минулого прем'єра за 2015 рік, з України в оффшори було виведено 15 млрд доларів США! Це найбільший показник за всю історію незалежності країни. І ці дані і висновки Світового банку і експертів МВФ...»

Пояснення: Світовий банк і експерти МВФ не є фаховими організаціями з виявлення офшорних коштів. Якщо рухатись «за вказівкою» спікера до даних джерел — доказ неможливий.

6 ПОМИЛКОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕЗИ АБО ФАКТУ ТЕЗИ, ЯКІ МОЖЛИВО ПЕРЕВІРИТИ

Наслідки: Хибний шлях пошуку аргументів, неможливість встановити прямі аргументи, неможливість побудови доказової схеми, втрата часу, неможливість виконати перевірку.

Приклад:

Помилка: «Нещодано були опубліковані дані про кількість перетину кордону українцями за останній рік між Польщею, Чехією, Угорщиною, Румунією. Це вражає — 10 млн перетинів! Тобто 10 млн українців виїхали на заробітки в ці країни, тікаючи від зубожіння і заробляючи собі на старість, бо пенсійна реформа запроваджена нещодавно відібрала в них цю можливість...»

Пояснення: На перший погляд теза містить певні факти. Але вони не пов'язані один з одним, мають викривлене трактування спікером, відсутність джерел, що можуть продемонструвати причинно-наслідкові зв'язки між вказаними подіями.

7 ДОКАЗ ТЕЗИ, ВІДОКРЕМЛЕНОЇ (ВІДІРВАНОЇ) ВІД КОНТЕКСТУ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕМИ ЗАЯВИ

Наслідки: Хибний шлях пошуку аргументів, підбір помилкових аргументів, помилкова схема доказу, хибний вердикт, репутаційні втрати ресурсу.

Приклад:

Помилка: «Росію необхідно змусити змінити берети десантників, а собі залишити таким його колір. Ні! Ми будемо змінювати собі — на зло Росії...»

Пояснення: Факт про зміну кольору берету у оновленій формі десантних військ вирваний з контексту теми про обговорення застосування стандартів НАТО в армії України. Тому доказ не має сенсу.

8 ДОКАЗ ТЕЗИ ЗА КРИТЕРІЯМИ, А НЕ ФАКТАМИ, ЯКІ ВСТАНОВЛЮЄ САМ СПІКЕР

Наслідки: Втрата принципу об'єктивності, хибна спрямованість доказу, відносна відповідність вердикту, або викривленість вердикту, репутаційні втрати ресурсу.

Приклад:

Помилка: Наші збройні сили стали в рази ефективніші та потужніші, тому що на 37% зросло постачання армії нових зразків зброї, на 60% збільшилось матеріальне забезпечення воїнів — від рядового до офіцера, запроваджено понад 150 стандартів НАТО...»

Пояснення: В даному випадку можливо перевірити лише окремі факти тези. Проте вони не доказують і не спростовують критерій «ефективніші і потужніші». Тому доказ не має сенсу.

9 ВЖИВАННЯ В МАТЕРІАЛІ ПЕРСОНАЛЬНИХ ОЦІНОЧНИХ СУДЖЕНЬ, ОСОБИСТИХ ВИСНОВКІВ

Наслідки: Втрата принципу об'єктивності, «навмисний» підбір потрібних аргументів, помилкова схема доказу, хибний вердикт, порушення концепту, репутаційні втрати ресурсу

Приклад:

Помилка: «За останній час даним спікером було оголошено 76 заяв, 57 з яких за даними перевірок виявились або маніпуляціями, або неправдою. Тому вважаю, що даного спікера можна цілком об'єктивно віднести до найбільших брехунів та маніпуляторів року...»

Пояснення: Відповідно до правил концепту, навіть якщо проаналізована репрезентативна кількість заяв спікера і в них виявлена значна кількість неправдивих фатів і маніпуляцій, фактчек (як концепт) не має права «навішувати ярлик». Тим більше, якщо від імені фактчек-медіа «об'єктивну» думки висловлює експерт чи журналіст ресурсу.

4.6 ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ДОКАЗУ ТЕЗ. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ. СПОСОБИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Уникнення можливих помилок та їх наслідків — один бік роботи у концепті *фактчек*. Інший — виникнення поточних проблемних моментів, пов'язаних як із самим змістом заяви чи тези, так і з аргументами та доказами. Систематизація можливих труднощів, як і класифікація помилок (описана в попередньому розділі) полегшує підготовку досліджень, оптимізує час пошуку, логіку побудови доказу.

ОБРОБКА ВЕЛИКОГО МАСИВУ ДАНИХ

Теза: *«Після введення фінансової децентралізації на місцях з'явилися серйозні ресурси. Бюджети розвитку багатьох міст з 2014 року зросли практично вдвічі...»*

Вердикт: НАПІВПРАВДА

У період 2014–2016 рр. тільки в 11 обласних центрах бюджету розвитку зросли вдвічі і більше. У 7 вони збільшилися, але менш ніж в два рази. У 4 містах бюджету розвитку навпаки — істотно знизилися.

Пояснення: Під час роботи над тезою були досліджені загальні бюджети, а в них окремо бюджети розвитку 22 міст країни.

НЕПОВНІ ДАНІ ОСНОВНИХ ДЖЕРЕЛ

Теза: *«Бюджет розвитку міста «А» на одного жителя в 2,5 рази більше, ніж бюджет розвитку міста «В», у 2 рази більше ніж міста N,*

і більший ніж бюджет розвитку міст «С», «D» та інших міст країни» — обласних центрів.

Вердикт: БРЕХНЯ

Бюджет розвитку міста «А», в розрахунку на одного жителя, перевищує аналогічний показник міста «В» не в 2,5 рази, а в 1,6. У місті «В» він становить 1 448 грн., у місті «А» — 2 276 грн. Однак його величина значно перевищує показник міста «С» — у 23 рази, міста «D» — у 53 рази, міста «N» — у 23 рази.

*(*Показники були відкориговані з урахуванням додаткових постанов, які приймали місцеві органи влади вже після ухвалення основного бюджетного документа міста.)*

Пояснення: Безсистемність публікації даних на сайтах міст, різна класифікація документів призводить до розпорошеності цих даних, неможливості віднайти потрібні статистичні показники в одному документі, який не коригується після внесення поправок. Тому під час дослідження зазначеної тези були опрацьовані, додатково до бюджетних документів, ще й постанови, які вносили корективи до фінансових планів міст.

ВИКОРИСТАННЯ СПІКЕРОМ «ВИПЕРЕДЖАЮЧИХ» ДАНИХ

Теза: *«ПДВ з товарів з літа минулого року був середньомісячний десь на рівні 9–11 млрд... В березні був рекордним — ми зібрали 16 млрд грн. ПДВ...»*

Вердикт: НАПІВПРАВДА

Березень 2016 року дійсно став рекордним місяцем за обсягом збору ПДВ із ввезених на територію держави товарів — було зібрано 16 млрд грн. Однак середньомісячний показник — з червня 2015 року по червень 2016 року — дорівнює 12,9 млрд грн., а не 9–11 млрд грн. (без урахування даних за липень).

Пояснення: Спікером були використані дані, ще не оприлюднені на офіційному ресурсі державного органу, оскільки, як правило, такі дані публікуються із запізненням на один-два місяці. Тому на основі дослідження динаміки змін показників і їх усереднених значень за минулі місяці (які були в публічному доступі) був зроблений можливий розрахунок даних за той період, на який посилався спікер, але вони не були викладені для загального користування.

Подальша перевірка показників, оприлюднених на сайті, виявила, що вони практично тотожні зі встановленими в дослідженні за допомогою методу припущення. Коли цього не відбувається, необхідна публікація уточнення чи спростування і за потреби — коригування вердикту.

УМОВНА КОНКРЕТИЗАЦІЯ ФАКТУ ТА КРИТЕРІЇВ

Теза: *«Парламент країни сьогодні працює дуже ефективно. 30–40 законопроектів на тиждень приймає парламент».*

Вердикт: БРЕХНЯ

За три місяці поточної сесії парламент зміг прийняти 43 закони і 196 постанови. Депутати, у середньому, приймають за пленарний тиждень близько 7 законів. Ефективність роботи парламенту в цій сесії порівняно з попередніми знизилась.

Пояснення: Спікером чітко не були визначені критерії ефективності ні в часових, ні в кількісних показниках, а лише заданий напрямок можливого дослідження. А саме — кількість прийнятих документів. У той же час теза не мала уточнень, це ті документи, які були подані депутатами цього скликання, або й минулих, за одну сесію чи за декілька. Так само теза не визначала і показники, що вказували б на періоди, які необхідно порівнювати. Тому для порівняння була взята остання сесія (спікер використав слово «сьогодні») діючого парламенту й остання парламенту минулого скликання.

СУМІЩЕННЯ ПОНЯТЬ, ЧАСОВА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ

Теза: *Частка експорту країни до держави «А» впала з 32% до 8,5%.*

Країна почала освоювати ринок союзу «BV» — за останній рік частка «BV» у загальному обсязі товарів та послуг зросла з 34% до 41,5%. При загальному падінні експорту товарів держави обсяги фізичного експорту до союзу «BV» — збільшуються...»

Вердикт: БРЕХНЯ

Частка «BV» у річному експорті товарів і послуг держави становить 33–34%, а частка до країни «А» — 16–17% залежно від місяця, прийнятого за стартовий при порівнянні. Річні обсяги фізичного експорту з держав в союз «BV», за останніми офіційними даними, не збільшуються, а зменшуються.

Пояснення: В озвученій спікером заяві присутня невизначена інформація з приводу:

- широти поняття «державний експорт в країну «А». Малось на увазі виключно продані за кордон товари чи товари й послуги?
- часових рамок, бо вжито словосполучення «останнього року». Чи протиставляв спікер календарний 2015 рік 2014 року, чи період 12 місяців — дня заяви.

Щоб проаналізувати і дослідити тезу, були зроблені припущення, які не суперечать загальним правилам економічного аналізу. А саме:

- досліджувалось поняття «державний експорт» у широкому сенсі, тобто і товарів, і послуг;
- використовувалися дані про експорт товарів і послуг з держави, які містив спеціалізований державний сайт;
- здійснювалось порівняння пропорцій державного експорту в країну «А» і союз «BV» для обох можливих періодів.

4.7 СТИЛІСТИКА ФАКТЧЕК, ФОРМУЛА ЗАГОЛОВКУ

Фактчек — аналітика доступного формату наголошувалось, що під час роботи над доказами *журналістам-фактчекерам* здебільшого доводиться оперувати інформацією з фахових спеціалізованих джерел. Вони насичені професійною термінологією, яка може важко сприйматися читачем в оригінальному вигляді. Одним із важливих завдань журналіста є не тільки зібрати необхідну аргументацію, логічно побудувати доказову базу, а й стилістично зробити її доступною для сприйняття широкого кола читачів.

Тому слід приділити увагу стилю написання. Він повинен відповідати головним особливостям ділового формату.

А саме:

- інформативність;
- точність та стандартизація формулювань;
- цитування першоджерел (за необхідності);
- чітка логіка речень і самого тексту в цілому;
- відсутність емоційності у висловлюваннях;
- уникнення оціночних суджень.

Однак, оскільки концепт *фактчек* позиціонується як аналітика доступного формату, радимо:

- уникати стандартизації формулювань, цитування першоджерел не повинно йти в розріз із простотою сприйняття тексту;
- інформативність має бути оптимально достатньою для того, щоб побудувати логічний доказ і не перевантажувати дослідження надто великим обсягом цифрових чи документальних даних;

- звести до мінімуму вживання канцеляризмів, типових професійних словосполучень та зворотів, використовувати для їх пояснення доступну лексику, синоніми;
- використовувати прості речення, думку легше сприйняти, якщо її розбити на два речення, прислівникові та дієприслівникові звороти вживати лише у разі необхідності.

Детальніше з іншими стилістичними тонкощами матеріалів формату *фактчек* можна ознайомитись в **додатку Б**.

Щодо формату заголовків для *фактчек-матеріалів* вони мають відповідати наступній формулі:

«Заголовок повинен бути оповідним, вражати читача не стільки красивістю фрази, скільки парадоксальністю факту».

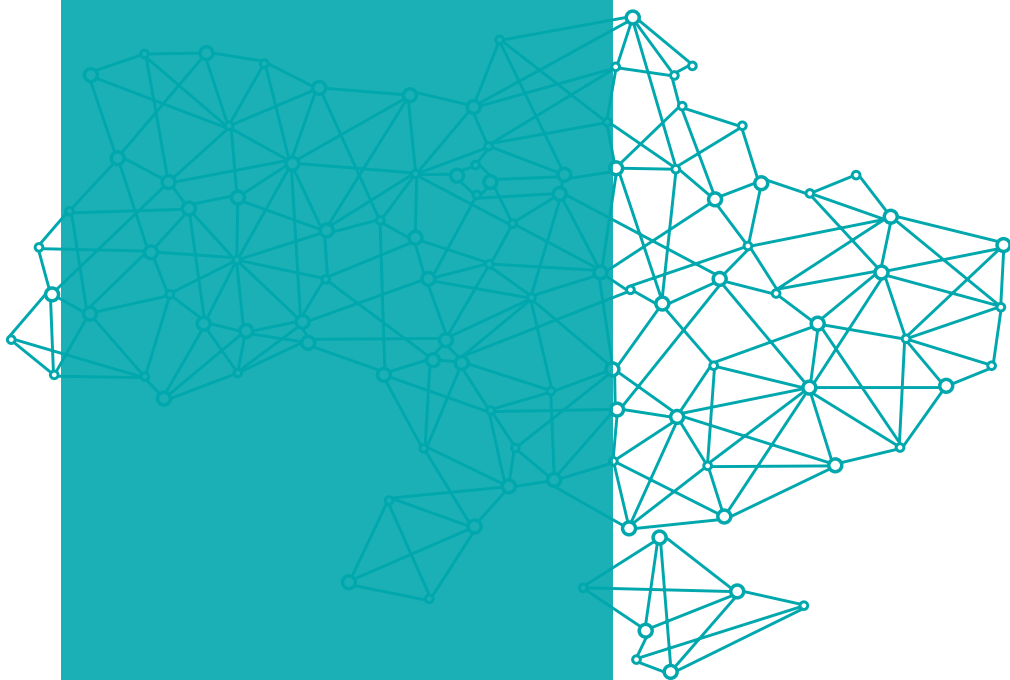
Практично це означає, що в заголовок матеріалу слід виносити резонансний, оригінальний факт, який може міститись як у самій тезі спікера, так і бути згенерованим з даних, здобутих у процесі дослідження. Крім того, заголовок повинен відображати і зміст встановленого вердикту.

Приклади заголовків:

- **«Нардеп перебрехав показники торгівлі держави з країнами Євросоюзу»**
- **«Голова комітету відкрив приголомшливу правду про реалії голосування в парламенті»**
- **«Прем'єр-міністр у черговий раз показав, що не володіє даними про кількість громадян, які отримують мінімальні пенсії»**
- **«Народний депутат збрехав про рівень падіння економіки держави»**
- **«Президент вкотре зманіпулював показниками росту країни і переплутав економічні поняття».**

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОДУКТИ ФАКТЧЕК

РОЗДІЛ 5

5 ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОДУКТИ ФАКТЧЕК

При системному підході до аналізу політичної риторики знакових осіб, коли за певний період часу (тиждень, місяць, квартал) регулярно досліджується значний обсяг висловлювань, накопичується достатній обсяг різнопланової інформації, яку можна систематизувати та конвертувати у так звані субпродукти *фактчек*.

Крім того, до самого *фактчеку*, як до системи роботи, можна застосовувати різні форми, моделювати, створюючи нові оригінальні форми подачі інформації. Розглянемо деякі з них, які були напрацьовані українськими ресурсами *фактчек*.

РЕЙТИНГИ

Регулярність дослідження заяв, як певних знакових осіб, так і політичних партій і інших об'єднань дозволяє створювати рейтинги їх риторики за вердиктами. Ресурсом **FactCheck-Ukraine** був створений щотижневий та щомісячний рейтинг «Брехні–Правди» персон, партій, інших об'єднань. У ньому демонструвалось скільки відсотків брехні, правди та напівправди містилось у заявах того чи іншого діяча чи партії (приклади нижче) за тиждень, місяць.

Систематична публікація подібних рейтингів яскраво демонструє істинну картину політичної риторики.

Рейтинг «Брехня-Правда»

13.12 – 19.12

ПРОМОНІТОРЕНО

31 заяву

ПРОАНАЛІЗОВАНО

6 заяв

Олексій Гончаренко

НАПІВПРАВДА

Анатолій Гриценко

ПРАВДА

Борислав Береза

ПРАВДА

Олександр Біловол

БРЕХНЯ

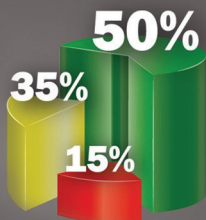
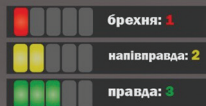

Антон Геращенко

ПРАВДА

Статистика заяв

Рубрика – «Великі комбінатори»

Петро Порошенко

«Майже 3% ВВП на оборону – це багато в порівнянні з ледь-ледь 1%, яким легковажили уряди ще в середині нульових років»

Володимир Гройсман

«Після запровадження фінансової децентралізації на місцях з'явилися серйозні ресурси. Бюджети розвитку багатьох міст з 2014 року зросли практично вдвічі...»

ІНФОГРАФІКА

У попередніх розділах вже вказувалось, що інфографіка (як і таблиці та прості графіки) є зручним способом подачі широкому колу читачів складної інформації в доступному форматі (приклади нижче).

Крім того, що інфографіки є складовою частиною того чи іншого дослідження, вони можуть бути і окремим продуктом. Це ті випадки, коли *фактчек*-ресурс здобув актуальну для читача інформацію, але вона не використовується для дослідження якоїсь тези.

Така інфографіка може застосовуватись і як додатковий засіб просування ресурсу в онлайн-мережі.

НОРМИ ОДЯГУ ЗА СПОЖИВЧИМ КОШИКОМ (КАБМІН УКРАЇНИ, на 4 роки)

ТІЗЕРНІ РОЛИКИ

Зазначений субпродукт *фактчеку* запровадив і активно використовує ресурс **VoxCheck**. Короткий відеофрагмент містить заяву знакової особи, її спростування і вердикт. Такий формат дуже зручний і простий для сприйняття читачем. Крім того, ролики можна використовувати для просування ресурсу по окремих онлайн-каналах.

ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА

Щоб додати гостроти дослідженню, до найбільш одіозних персон чи для яскравішої ілюстрації брехливості або маніпулятивності заяви, **FactCheck-Ukraine** запровадив формат політичної карикатури (приклади нижче).

Але необхідно зауважити, що подібний формат слід використовувати виважено, щоб уникнути звинувачень у нетолерантності, упередженості, заангажованості.

Рубрика – «Шоб ви так жили!»

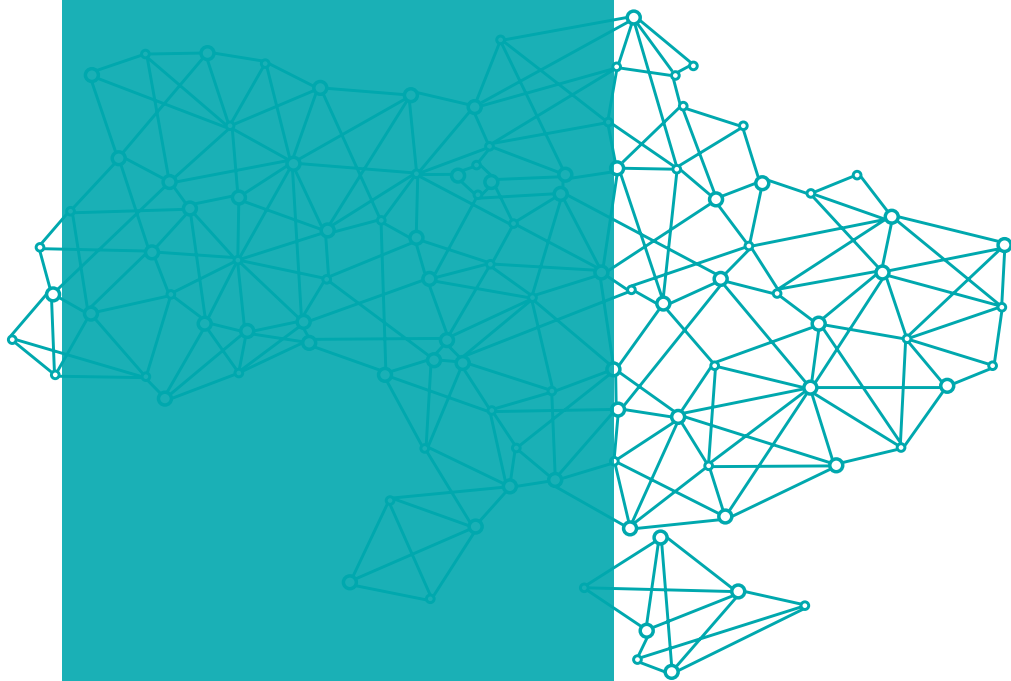
Олександр Вілкул

«ООН зробило заяву, що в Україні
найнижчий рівень вакцинації в
світі: тільки 30% дітей щеплені від
кору, 10% від гепатиту і 3% від ко-
клюшу та правця...»

ДОДАТКИ

РОЗДІЛ 6

ДОДАТОК А. МАТРИЦЯ КОНЦЕПТУ ФАКТЧЕК

- Фактчекер є політично не заангажованою особою. Тому має перевіряти на наявність маніпуляцій, популізму та недостовірних фактів висловлення будь-яких відомих персон, не залежно від їх політичних поглядів, приналежності до тієї чи іншої політичної сили чи іншого об'єднання.
- Головною метою роботи фактчекера повинно бути не пошук брехні в публічних заявах знакових персон, а встановлення істинності фактів, оголошених в них, виявленню маніпулятивних технік та популістських тез.
- Для перевірки достовірності заяв фактчекер використовує інформацію тільки з офіційних державних джерел, загальноновизнаних міжнародних організацій, офіційні відповіді від державних органів, експертні коментарі, якщо вони спираються на першоджерела.
- Фактчекер не використовує для збору аргументів і побудови доказів інсайдерську інформацію, суб'єктивні думки, прогнози, припущення (якщо вони не відповідають правилам методу моделювання), звинувачення.
- Редакційною політикою будь-якого *фактчек*-ресурсу мають встановлюватись чіткі правила роботи з аргументам, методи збору доказів, логіка самого дослідження. Тому прийняті жорсткі критерії оцінки висловлювань політиків, описуються їх характеристики. Ця інформація повинна знаходитись у публічному доступі.
- Залежно від сфери/тематики заяви фактчекер самостійно визначає інформаційні джерела, дані яких використовуються для побудови дослідження.

- Будь-який *фактчек*-ресурс має право залучати для дослідження міжнародні організації та фахівців, створювати робочі експертні групи за участю представників інших інформаційних або аналітичних структур, як українських, так і закордонних.
- На основі накопиченої та систематизованої інформації *фактчек*-ресурси та фактчекери мають право створювати такі похідні аналітичні продукти, як рейтинги брехні-правди окремих персон, політичних партій та ін. Їх необхідно максимально поширювати засобами просування для ілюстрації реальної картини насиченості публічних заяв знакових персон маніпулятивними елементами чи брехливими фактами.
- Будь-який *фактчек*-ресурс має право виносити вердикт заяві знакової особи на основі відкритого дослідження з використанням публічних джерел. Критерії вердиктів визначаються редакційною політикою *фактчек*-ресурсу. Якщо знакова персона (або читач) не згодна з вердиктом, після надання необхідної інформації, яка спростовує винесений вердикт, за погодженням з редакційною колегією він може бути змінений і опублікований з відповідною позначкою.

ДОДАТОК Б. СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МАТЕРІАЛІВ ФАКТЧЕК

- 1 Під час підготовки аналітичного дослідження необхідно використовувати концептуальні шаблони матеріалів формату *фактчек*. Вибір шаблону обговорюється і затверджується колегіально.

Зміна шаблону-формату допускається, якщо в процесі роботи накопичений матеріал не дозволяє підготувати дослідження в раніше обумовленому форматі.

Зміни узгоджуються з редколегією.

- 2 У підготовленому матеріалі кількість слів повинна відповідати граничним нормам того чи іншого шаблону-форми. Винятки допускаються за погодженням з редколегією.
- 3 У разі потреби використання інфографіки вживати передбачені концептом і затверджені редколегією шаблони.

Усі графічні зображення нумеруються (нумерація наскрізна) і підписуються.

Таблиці позначаються словом «Таблиця» і підписуються над зображенням.

Назва таблиці має давати відповідь на три питання: Що? Де? Коли? Якщо всі колонки таблиці мають однакові вимірювання, їх можна виносити в назву кожної колонки.

Графіки позначаються словом «Графік» та підписуються знизу зображення.

Фрагменти географічних зображень позначаються словом «Карта».

У таблицях та інфографіках обов'язково вказується джерело даних.

- 4 Під час підготовки матеріалів у тому чи іншому шаблоні *фактчек* необхідно дотримуватися структурних вимог до кожного з форматів.

Шаблоном передбачена наступна послідовність смислових блоків:

- заява;
- вердикт з коротким поясненням;

- суть проблеми — коротка передісторія досліджуваного питання;
- докази і аргументи — доказова база досліджуваного факту.

5 У поясненні до вердикту використовуються максимально лаконічні речення, що передають головну думку доказу, яким передують фрази — *«Відповідно до дослідження...»*, *«Згідно із встановленими даними...»*, *«Як свідчить аналіз...»* та подібні.

6 Якщо під час підготовки матеріалу недостатньо інформації з відкритих джерел, фактчекер готує згідно з вимогами інформаційний запит і відправляє в ту чи іншу інстанцію. Протягом встановленого часу відстежується отримання відповіді. Ці дії фіксуються і систематизуються.

У матеріалі, де є дані, отримані за допомогою запиту до офіційних органів, обов'язково застосовувати формулювання — *«інформація отримана за запитом...»* і його варіації.

7 Під час використання в новому матеріалі аргументів і доказів з раніше опублікованих статей обов'язково вставляються гіперпосилання на згаданий матеріал.

У такому випадку вживаємо фрази — *«Як було встановлено раніше...»*, *«У публікації від такого-то числа, було доведено, що ...»*

Є випадки, коли персона за короткий термін виголошує декілька заяв з одного й того ж питання, але з різними даними. У такому разі доказова база до першої заяви може бути аргументом для спростування другої. При третьому повторі заяви для доказу можна використати прийом зіставлення даних.

8 підготовки матеріалів — діловий, витриманий. У тексті не можна використовувати оціночні судження, слова або словосполучення, які можуть показати ставлення автора до факту, персони, заяви.

Не допускається вживання слів або словосполучень розмовного, жаргонного стилю, зменшувальних виразів.

- 9 Під час підготовки тексту слід використовувати максимально прості схеми побудови речень. Необхідно мінімізувати застосування дієприкметникових, дієприслівникових зворотів та інших складних конструкцій.

Можна і потрібно використовувати переліки (у разі необхідності), які краще подавати із застосуванням нумерації або булітів.

- 10 Під час підготовки матеріалу не використовувати факти і дані, які вдруге доводять або спростовують досліджувану заяву.

Категорично забороняється перевантажувати матеріал додатковою, непрямую інформацією. Допускаються роз'яснення того чи іншого факту, документа, обставин або позиції в лаконічній формі.

- 11 При побудові доказової бази обов'язково застосовується принцип логічності і послідовності, створюється своєрідна інтрига, яка спонукає дочитати матеріал до кінця.

При порушенні цього принципу докази стають непереконливим нагромадженням фактів, а сам матеріал — нечитабельним.

- 12 Під час порівняння показників необхідно дотримуватися принципу співвідносності величин — відсотки порівнюються з відсотками, тонни з тоннами, валюти з валютами однієї категорії.

Порівнюючи періоди часу, використовуємо зіставні проміжки часу.

Стандарти редакційно-технічного оформлення фактичного матеріалу для *фактчек* наступні:

- скорочення великих чисел пишуться як — млн, млрд, трлн (без крапки в кінці скорочень);
- валюти позначаємо значком валюти, що ставиться після числа;
- перед знаком відсотка ставиться нерозривний пробіл;
- числа до десяти пишуться літерами (крім дат);
- числа формату 21 245 млн пишуться як — 2,1 млрд;
- числа з двома і більше знаками після коми округляємо до десятих — 3,783 млн пишуться як — 3,8 млн;

- у числах цифрової форми на зразок 14789,67 — цифри після коми не включаються в контекст, а між тисячами і сотнями ставиться нерозривний пробіл — 14 789.

13 До всіх документальних і статистичними даних, які використовуються в матеріалі, «підв'язують» гіперпосилання на джерело інформації.

14 Якщо фактчекер (або редколегія) знаходить актуальну тему, але вона не озвучена в репліках чи заявах відомих персоналій, можна використовувати форму матеріалу, при якій редакція сама формує проблемний запит у вигляді провокаційного або гострого запитання. Далі фактчекер проводить розслідування за прийнятою схемою.

ДОДАТОК В. НАЙБІЛЬШ ВЖИВАНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА

НАЗВА ДЖЕРЕЛА	ІНФОРМАЦІЯ, ЯКУ МОЖНА ОТРИМАТИ
Державна служба статистики України	Статистика щодо економічної ситуації в Україні: ВВП, інфляція, безробіття, експорт / імпорт, реєстр підприємств, сільське господарство, будівництво, регіональна статистика та ін. http://www.ukrstat.gov.ua/
Міністерство фінансів України	Економічні та фінансові показники: ВВП, інфляція, товарообіг, зовнішній борг, платіжний баланс, зарплата, прожитковий мінімум, рівень безробіття та ін. http://www.minfin.gov.ua/
Державна казначейська служба України	Державний і місцеві бюджети: доходи, витрати, обслуговування державного боргу, виконання бюджету http://www.treasury.gov.ua/
Кабінет Міністрів України	Положення про взаємовідносини України та ЄС, Положення про торгівлю з ЄС, інформація про фільних міністерств, постанови уряду http://www.kmu.gov.ua/

Пенсійний фонд України	Розмір пенсій, середня зарплата, відрахування ЄСВ http://www.pfu.gov.ua/
Державна фіскальна служба України	Податкова інформація, відрахування податків, митні відрахування http://sfs.gov.ua/
Міністерство соціальної політики України	Субсидії, соціальні виплати, переселенці, заборгованість з виплати зарплат, учасники АТО http://www.mlsp.gov.ua/
Нафтогаз	Видобуток газу, ціни на газ, розрахунок цін на газ http://www.naftogaz.com/
Національна комісія з регулювання цін у сфері енергетики і ЖКГ	Ціни на електрику, газ, воду, тепло http://www.nerc.gov.ua/
Trading Economics	Макроекономічні показники країн світу (темпи зростання ВВП, рівень безробіття, рівень інфляції, торговий баланс, державний борг) http://ru.tradingeconomics.com/
Національний банк України	Курс валют, консолідована фінансова звітність, резерви, ставки, інформація по банках https://www.bank.gov.ua/

Global Financial Integrity	Тіньова економіка, офшори http://www.gfintegrity.org/
Верховна Рада України	Закони, постанови, додатки, зміни до законів; комітети та їх склад; партії, депутатські групи та їх склад; статистика голосувань, присутності депутатів на сесіях, особисті відомості http://rada.gov.ua/
Представництво України при ЄС	Інформація про торговельні відносини з ЄС http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/
Taxation and customs union	Розмір квот на експорт української продукції в ЄС http://ec.europa.eu/
Transparency International	Індекс сприйняття корупції країнами www.transparency.org/
Index of Economic Freedom	Індекс свободи ведення бізнесу, умови підприємництва в країнах http://www.heritage.org/
Група Світового банку Doing business	Індекс свободи ведення бізнесу, умови підприємництва в країнах http://www.doingbusiness.org/

Державне підприємство «Енергоринок»	Виробництво і продаж електроенергії, експорт електроенергії http://smida.gov.ua/
Word press freedom Index	Індекс розвитку свободи слова https://rsf.org/
Міжнародний валютний фонд	Економічні огляди по країнах: фінансова політика, зовнішні зобов'язання, податковий сектор, обмінний курс, інфляція http://www.imf.org/
Всесвітній банк	Макроекономічні показники країн світу (ВВП, інвестиції, тривалість життя) http://www.worldbank.org/
Всесвітній економічний форум	Індекс конкурентоспроможності країн https://www.weforum.org/
OECD	Аналіз макроекономічної ситуації (інвестиційної привабливості, податкової політики) в країнах світу http://www.oecd.org/
TJN	Аналіз оподаткування в країнах, індекс офшорних зон зі збереження банківської таємниці https://www.teacherjobnet.org/

World Happiness Report	Індекс добробуту по країнах <i>http://worldhappiness.report/</i>
BTI	Індекс політичного розвитку в державах світу <i>https://ec.europa.eu/</i>
ОБСЄ	Європейська безпекова місія <i>http://www.osce.org/</i>
IIASA	Статистика кількості та якості земельних ресурсів у світі <i>http://www.iiasa.ac.at/</i>
Євростат	Статистика з основних макро- показників в ЄС (ВВП, інфляція, безробіття та ін.) <i>http://ec.europa.eu/eurostat</i>
NGO: Energy Policy Group	Статистика з енергетичного рин- ку в ЄС, газовий ринок <i>http://energywatchgroup.org/</i>
ОПЕК	Видобуток і торгівля нафтопро- дуктами <i>http://www.opec.org/</i>
Інтерпол	Боротьба із загальнокриміналь- ною злочинністю <i>https://www.interpol.int/</i>

Світова організація торгівлі	Міжнародна торгівля, торгові відносини https://www.wto.org/
ЄС (офіційний сайт)	Інформація про економічне і політичне життя в ЄС: законодавство, сільське господарство, бізнес, туризм, статистика по країнам Європейського Союзу http://europa.eu/
Fitch	Рейтинг державних бондів https://www.fitchratings.com/
Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО)	Промисловий розвиток і міжнародне промислове співробітництво http://www.unido.org/
Організація чорноморського економічного співробітництва	Економічне співробітництво в Чорноморському басейні http://www.bsec-organization.org/
Всесвітня організація охорони здоров'я	Медицина, хвороби, інфекції, закупівлі медикаментів http://www.who.int/
World oil and gas review	Статистика світових цін на газ, нафту https://www.eni.com/

EF English proficiency index	Рейтинг володіння англійською мовою по країнах <i>http://www.ef.edu/epi/</i>
Stratfor	Геополітичні аналіз, прогнози розвитку країн, регіонів <i>https://www.stratfor.com/</i>
Mercer	Рейтинг міст світу з безпеки <i>https://www.mercer.com/</i>
USDA	Експорт зернових, продуктів харчування <i>http://www.usda.ru/</i>
Стокгольмському інститут проблем світу	Торгівля зброєю <i>https://www.sipri.org/</i>
ФАО (сільське господарство ООН)	Статистика розвитку сільського господарства <i>http://www.fao.org/home/en/</i>
Агравері	Статистика розвитку сільського господарства, земельні питання <i>http://agravery.com/</i>
NDI	Моніторинг виборчого процесу <i>https://www.ndi.org/</i>
Center for Strategic and International Studies (CSIS)	Аналітичні дослідження міжнародної політики <i>https://www.csis.org/</i>

CASE Україна	Аналіз економічної політики, макроекономічні показники <i>http://www.case-ukraine.com.ua/</i>
International Centre for Policy Studies (ICPS)	Експертний моніторинг реформ, політики уряду в Україні <i>http://www.icps.com.ua/en/</i>
Фонд ім. Фрідріха Еберта	Моніторингові звіти з енергоефективності <i>http://www.fesmos.ru/</i>
Центр політико-правових реформ	Аналіз законопроектів, антикорупційна експертна діяльність <i>http://pravo.org.ua/</i>
	Моніторинг державної зовнішньої політики <i>http://iwp.org.ua/ukr/</i>

**ДОДАТОК Г. ОСНОВНІ ЕКОНОМІЧНІ ПОНЯТТЯ
(КЛАСИФІКАЦІЯ, ОЗНАКИ)**

ПОНЯТТЯ	ХАРАКТЕРИСТИКА
ВВП	один із найважливіших показників розвитку економіки, який характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального і нематеріального виробництва. Вимірюється вартістю товарів та послуг, виготовлених цими одиницями для кінцевого використання. Це головний індикатор економічного розвитку і найповніший показник сумарного обсягу виробництва товарів та послуг за певний період.
Державний бюджет	щорічний баланс надходжень та видатків, який розробляють державні органи для активного впливу на економічний процес та підвищення його ефективності. У кожній країні основу державних фінансів становить бюджет, а точніше – бюджетна система, яка включає державний бюджет і бюджет відповідних адміністративних одиниць.
Бюджетний дефіцит	перевищення видаткової частини державного бюджету над дохідною. Є однією з основних причин інфляції, спричиняється економічною нестабільністю, скороченням надходжень до бюджету, зростанням видатків з бюджету. Покриття бюджетного дефіциту може здійснюватися шляхом отримання державних позик та емісією грошей.

Бюджетний профіцит	дохідна частина бюджету країни перевищує видаткову частину бюджету.
Бюджетний надлишок	перевищення доходів місцевого бюджету над його нормованими видатками, що підлягає вилученню до бюджету вищого рівня.
Банківська система країни	сукупність різних видів національних банків і кредитних установ, що діють в рамках загального грошово-кредитного механізму. Включає Центральний банк, мережу комерційних банків і інших кредитно-розрахункових центрів. Центральний банк проводить державну емісійну та валютну політику і є ядром резервної системи банківських операцій.
Ліквідність банку	здатність банку забезпечити своєчасне і повне виконання своїх зобов'язань. Управління ліквідністю банку направлено на запобігання як нестачі, так і надлишку ліквідності. Недостатня ліквідність може призвести до неплатоспроможності банку, а надмірна може несприятливо вплинути на його прибутковість.
Державний борг	загальна сума заборгованості держави, яка складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань, включаючи боргові зобов'язання держави, що вступають в дію в результаті виданих гарантій за кредитами, або зобов'язань, що виникають на підставі законодавства або договору про борг.

Зовнішній борг	боргові зобов'язання держави перед нерезидентами щодо повернення позичених коштів (основна сума боргу) та відсотків за ними. Залежно від отримувача кредитних ресурсів державний борг може бути прямий та умовний (гарантований). Прямий державний борг – це борг, що відображає обсяги позичених ресурсів, які надійшли в розпорядження уряду країни. Умовний (гарантований) державний борг – це зобов'язання держави як гаранта повернення ресурсів кредитору в разі неплатоспроможності позичальника.
Внутрішній борг	боргові зобов'язання уряду у формі кредитів, отриманих урядом, державних запозичень, здійснюваних за допомогою випуску цінних паперів від імені уряду і за його дорученням.
Дефолт	стан у кредитних відносинах, що настає, коли позичальник не виплачує свої борги або платежі, порушення платіжних зобов'язань позичальника перед кредитором, нездатність проводити своєчасні виплати за борговими зобов'язаннями або виконувати інші умови договору позики. Цим терміном позначають будь-які види відмови від боргових зобов'язань але, як правило, його використовують вужче, маючи на увазі відмову центрального уряду або муніципальної влади від своїх боргів.

Суверенний дефолт	невиплата країною зобов'язань по державних запозиченнях; банкрутство держави, що відбиває занепад більшості секторів економіки і приводить до неплатоспроможності за зовнішніми та внутрішніми борговими зобов'язаннями.
Технічний дефолт	невиконання позичальником додаткових умов кредитної угоди, наприклад, заборону певної діяльності до повернення позики, підтримка певного рівня фінансових показників компанії впродовж дії угоди тощо. Технічний дефолт не означає банкрутство компанії чи неможливість виплачувати кредитні зобов'язання.
Золото-валютний запас	запас золота, що знаходиться у розпорядженні центрального банку та/або міністерства фінансів країни, і є частиною золотовалютного резерву.
Золото-валютний резерв	запаси іноземних фінансових активів, які належать державі та перебувають у розпорядженні органів грошово-кредитного регулювання і можуть бути реально використані на регулятивні та інші потреби, що мають загальноекономічне значення. У широкому розумінні — сукупність тільки іноземних валютних депозитів і облігацій, випущених Центральними банками. Проте в ширшому сенсі цей термін зазвичай включає іноземну валюту, золото, СПЗ і резерви МВФ. Тому для їхнього позначення використовується точніший термін — міжнародні резерви.

Макро- фінансова стабілізація	Поняття макрофінансової стабілізації увійшло в науковий обіг у 1990-х роках. Ним оперували для означення рекомендацій Міжнародного валютного фонду із стабілізації поточної ситуації та реформування економічної системи з командно-адміністративної на ринкову. Під макроекономічною стабільністю експерти Світового банку розуміють зростання реального ВВП, низькі темпи інфляції та позитивне сальдо рахунку поточних операцій платіжного балансу.
Макро- економічна стабілізація	зводиться до скорочення амплітуди вказаних відхилень і зменшення глибини спаду.
Платіжний баланс	співвідношення між сумою грошових надходжень, отриманих країною з-за кордону, і сумою платежів за кордон протягом певного періоду (рік, квартал, місяць). Платіжний баланс на певний період складається на основі статистичних показників про здійснену за цей період зовнішньоекономічну діяльність й дає змогу аналізувати зміни в міжнародних економічних зв'язках країни, масштабах і характері її участі у світовому господарстві. Активне сальдо платіжного балансу призводить до зростання золотовалютного резерву центрального банку. Пасивне сальдо має протилежні наслідки.

Енергетичний баланс	система показників, що характеризують ресурси, виробництво та використання всіх видів палива й енергії. До енергетичного балансу входять як складові частини баланси електроенергії, паливний і тепла, тому його називають зведеним паливно-енергетичним балансом.
Торговельний баланс	відображає співвідношення вартості експорту й імпорту країни за певний відрізок часу, як правило, за рік. До нього входить вартість товарів, проданих і куплених на умовах негайної оплати, наданих у кредит, а також отриманих безоплатно у вигляді урядової допомоги або дарунку (за відрахування вартості безоплатних товарів торговий баланс включається у платіжний баланс).
Прожитковий мінімум	вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи. Обсяг прожиткового мінімуму містить два елементи — фізіологічний та соціальний. Фізіологічний мінімум — це вартісне вираження матеріальних цінностей, необхідних для існування людини. У світовій практиці він становить 85–87% загального прожиткового мінімуму, а решта припадає на соціальну частину.

Мінімальна заробітна плата	є тією найнижчою оплатою праці, яку роботодавці можуть легально платити своїм працівникам. Тобто це та планка, нижче якої працівники не мають права продавати свій труд. Хоча мінімальна заробітна плата є у законодавстві багатьох країн, існують різні погляди на переваги та недоліки мінімальної платні.
Середня заробітна плата	економічний показник, який характеризує розмір нарахованої заробітної плати, що припадає на одного працівника підприємства, організації; визначається поділом загальної суми нарахованої заробітної плати на середню чисельність працівників.
Соціальні стандарти	Державні соціальні стандарти — це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. Складовими цих стандартів виступають соціальні норми, соціальні нормативи та нормативи витрат (фінансування).
Інфляція	підвищення загального рівня цін на товари і послуги. При інфляції на одну і ту ж суму грошей після деякого часу можна буде купити менше товарів і послуг, ніж раніше. У цьому випадку говорять, що за минулий час купівельна спроможність грошей знизилася, гроші знецінилися — втратили частину своєї реальної вартості.

Девальвація	зменшення золотого вмісту грошової одиниці в умовах золотого стандарту. У сучасних умовах термін застосовується для ситуацій офіційного зниження курсу національної валюти по відношенню до твердих валют у системах з фіксованим курсом валюти, встановлюються грошовою владою.
Грошова маса	сукупність готівки, що перебуває в обігу, і безготівкових коштів на рахунках, які мають фізичні, юридичні особи та держава.
Купівельна спроможність	економічний показник, обернено пропорційний кількості валюти, необхідної для покриття певного споживчого кошика з товарів і послуг. Купівельна спроможність показує, скільки середньостатистичний споживач може купити на певну суму грошей товарів і послуг при наявному рівні цін. Купівельна спроможність залежить від рівня доходів населення і тієї її частини, яка може бути виділена на покупки. Так само обумовлена величиною цін і тарифів на послуги.

**ДОДАТОК Д. МІЖНАРОДНІ РЕСУРСИ ДЛЯ ВЕРИФІКАЦІЇ ДАНИХ
(ЗА ВИДАННЯМ «ОСНОВИ ПЕРЕВІРКИ», РОЗДІЛ
«ЦИФРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ» В DIGITAL FIRST MEDIA)**

РЕСУРС	СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ
AnyWho	Безкоштовний довідник із функцією пошуку оновлень інформації у зворотному за часом напрямку; можна шукати людину за іменем, за номером телефону, якщо її інформація міститься в «Білих сторінках». https://www.anywho.com/
AllAreaCodes	Дозволяє користувачам відшукати будь-яке ім'я та адресу, знаючи номер телефону; це безкоштовна послуга (якщо номер вказаний у «Білих сторінках». http://www.allareacodes.com/
Facebook Graph Search	Надає можливість прискореного визначення місцезнаходження людини для перевірки інформації, але не за ім'ям а за іншими критеріями — посадою, діяльністю, віком. http://search.fb.com/
GeoSocial Footprint	Веб-сайт дозволяє відстежити «траєкторію» зміни місця перебування користувачів за твітами з включеною функцією GPS, реєстраціями у соціальних мережах, гео-кодування, оновленнями профілю. http://geosocialfootprint.com/

Identify	Плагін Firefox створює профіль людини з будь-якої сторінки соціальних медіа. <i>http://www.dictionary.com/</i>
LinkedIn	Використовуючи деталі кар'єри та зв'язків, надає додаткову інформацію та дозволяє дізнатись про минуле людини і перевірити саму особу чи повідомлення. <i>https://www.linkedin.com/</i>
Numberway	Безкоштовна збірка міжнародних телефонних довідників. <i>https://www.numberway.com/</i>
Person Finder	Один з найбільш відомих відкритих банків даних для персонального використання, який дозволяє як розмістити інформацію, так і дізнатись про статус близьких людей, постраждалих від лиха. <i>https://google.org/personfinder/</i>
Pipl.com	Дозволяє шукати «сліди» людини в інтернеті, може допомогти ідентифікувати її, використовуючи різні акаунти в соціальних мережах, публічну діяльність, іншу контактну інформацію. <i>https://pipl.com/</i>
Rapportive	Плагіном Gmail, що дозволяє користувачам створювати власні профілі, використовуючи свої контакти, включно з інформацією з акаунтів у соціальних мережах. <i>https://rapportive.com/</i>

Spokeo

Пошукова система дозволяє знайти людину за її ім'ям, адресою електронної пошти, номером або логіном; результати видаються у вигляді профайлу: стаття, вік, контактна інформація, рід занять, освіта, сімейний стан, історія сім'ї, економічний статус і фото.

<http://www.spokeo.com/>

WebMii

Шукає будь-які зв'язки в інтернеті, які збігаються з іменем людини або можуть ідентифікувати особу за ключовими словами; сервіс також вказує рівень активності особи в мережі, що може бути використано для ідентифікації фейкових профілів.

<http://webmii.com/>

WHOIS

Знаходить зареєстрованих користувачів доменного імені та надає детальну інформацію про дату реєстрації, місце розташування і контактну інформацію особи, на яку зареєстровано доменне ім'я.

<https://www.whois.net/>

TRANSITION

Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic

AMO.CZ

